

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»

Παραλληλίες και εκλεκτικές συγγένειες:

Αναλύοντας τον αντισημιτισμό από τη σκοπιά της Hannah Arendt και των Theodor W. Adorno

– Max Horkheimer

Διπλωματική εργασία

Αναστασία Ασημακοπούλου

A.M: 1117M039

Τριμελής επιτροπή: Φαράκλας-Ματορίκος Γιώργος (επιβλέπων)

Ιακώβου Βίκου

Ανανιάδης Γρηγόρης

Αθήνα 2020

στον πατέρα μου

Μετά το Άουσβιτς, ο θάνατος σημαίνει να φοβάται

κανείς κάτι περισσότερο από τον θάνατο

T. W. Adorno

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	9
Hannah Arendt	13
Θεωρίες για τον αντισημιτισμό και το εβραϊκό ‘μερίδιο ευθύνης’	16
Πολιτικός αντισημιτισμός	19
α. Έθνος – κράτος και αντισημιτισμός	20
<i>Έθνος – κράτος και εβραϊκή χειραφέτηση</i>	20
<i>Το περιεχόμενο της σχέσης Εβραίων – κράτους</i>	24
β. Ιμπεριαλισμός	27
<i>Η διαλεκτική έθνους – κράτους και το εβραϊκό στοιχείο</i>	27
<i>Εθνοφλετισμός και κινήματα Παν</i>	30
Κοινωνικός αντισημιτισμός	35
<i>Οι Εβραίοι και η κοινωνία</i>	35
Η εβραϊκή χειραφέτηση ως ιστορικό και πολιτικό διακύβευμα	40
Theodor W. Adorno – Max Horkheimer	44
<i>Οι Εβραίοι ως αντιφυλή και η φιλελεύθερη καταδίκη της διαφοράς</i>	49
<i>Το αντισημιτικό υποκείμενο και οι Εβραίοι ως αποδιοπομπαίος τράγος</i>	51
<i>Η ενσωμάτωση του αντι-ιουδαϊσμού και ο αντισημιτισμός ως μοντέρνο φαινόμενο</i>	53
<i>Μίμηση, παράνοια και ψευδής προβολή</i>	55
<i>Το αναληθές είναι το όλον ή πώς ο αντισημιτισμός έγινε κοινωνική σταθερά</i>	61
Παραλληλία	65
Επίλογος	75
Βιβλιογραφία	81

Εισαγωγή

Αν η εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η μαζική εξόντωση των Εβραίων γέννησε μια θεωρητική ανάγκη να καταλάβουμε *γιατί* συνέβησαν όλα, γέννησε ταυτόχρονα και μια πολιτική προσταγή: οφείλουμε να διασφαλίσουμε ότι δεν θα ξανασυμβεί. Το χρέος που ανέλαβαν οι θεωρητικοί της περιόδου να κατανοήσουν το ακατανόητο, υπαγορεύεται από την πεποίθηση ότι για να πολεμήσεις τον εχθρό πρέπει πρώτα να τον κατανοήσεις. Σήμερα, πάνω από μισό αιώνα μετά το Ολοκαύτωμα και με τον κίνδυνο του αντισημιτισμού ακόμα παρόντα, το χρέος αυτό καλούμαστε να το αναλάβουμε εμείς. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει δύο πολύ διαφορετικά παραδείγματα που αναπτύχθηκαν για την κατανόηση του φαινομένου, από δύο διαφορετικές, καίτοι εξίσου επιδραστικές, περιπτώσεις φιλοσοφικής σκέψης: της Hannah Arendt από τη μία, και δύο εκ των βασικών στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης, τους Max Horkheimer και Theodor W. Adorno, από την άλλη. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, θα προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε έναν διάλογο, ιδιότυπο μεν, παραγωγικό δε, ανάμεσα στους τρεις θεωρητικούς, εξετάζοντας παράλληλα τα βασικά επιχειρήματά τους. Αποτελεί βαθύτερη προσδοκία πως, με το πέρας αυτής της μελέτης, δίνεται η προοπτική να αποκομίσουμε το θεωρητικό κέρδος για μια ουσιαστικότερη κατανόηση ενός τόσο ιδιαίτερου, πολύπλοκου και άκρως σκοτεινού φαινομένου. Παραδοσιακά, η Arendt και οι Horkheimer – Adorno δεν εξετάζονται υπό ένα καθεστώς παραλληλίας, αλλά υπό καθεστώς αντίθεσης και αντιπαραβολής. Οι ίδιοι εκκινούν από διαφορετικά επιστημολογικά πεδία και χρησιμοποιούν διαφορετικά αναλυτικά εργαλεία στο ευρύ επιστημονικό τους έργο. Η φαινομενολογική αφετηρία της Arendt αντιπαρατίθεται στον διαλεκτικό υλισμό της Σχολής της Φρανκφούρτης και, βάσει αυτού, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαμάχη μεταξύ φαινομενολογίας και κριτικής θεωρίας ενσαρκώνεται στο έργο των υπό μελέτη στοχαστών.¹ Εντούτοις, μας λέει ο Rensmann,

1 Lars Rensmann, Samir, Gandesha, *Understanding Political Modernity: Rereading Arendt and Adorno in Comparative Perspective*, *Arendt and Adorno, Political and Philosophical Investigations*, Stanford University Press, Stanford California 2012, σ. 4

η θεωρητική τους αντίθεση είναι μάλλον παρωχημένη, και η ιστορία πλέον μας καλεί να ανακαλύψουμε τη θεωρητική τους συγγένεια.²

Πέρα όμως από τις πλούσιες διαφορές που μπορούμε να εντοπίσουμε στο έργο τους, οι τρεις τους μοιράζονταν κοινές εμπειρίες και θεωρητικά ενδιαφέροντα που όχι μόνο δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε, αντίθετα φαίνεται να έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη μετέπειτα φιλοσοφική τους πορεία. Γερμανοεβραίοι και οι τρεις, αναγκάστηκαν σε εξορία από το ναζιστικό καθεστώς και μετανάστευσαν στις ΗΠΑ. Μακριά από τις θηριωδίες που εκτυλίσσονταν στη σκοτεινή ήπειρο, στοχάστηκαν πάνω στην προφανή κρίση της νεωτερικότητας και διέκριναν τη σχέση της με τον ολοκληρωτισμό. Όλοι τους φίλοι του Walter Benjamin, ασπάστηκαν τη θέση του πως ο μοντέρνος πολιτισμός κατέληξε να γίνει συνώνυμο της βαρβαρότητας. Δεν έπαψαν να διαποτίζονται από το *sapere aude* του καντιανού πνεύματος,³ επιμένοντας οι ίδιοι σε μια διανοητική και πολιτική ανεξαρτησία. Είναι κοινός τους τόπος πως, για τον αγώνα ενάντια στον αντισημιτισμό, απαιτείται μια "από τα κάτω" κριτική των παγκόσμιων συνθηκών και συμφωνούν πως για την αποφυγή της καταστροφής η ανθρώπινη αυτενέργεια και η διεθνική αλληλεγγύη είναι περισσότερο από αναγκαίες.⁴

Το βασικό κείμενο της ανάλυσης της Arendt με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι ο πρώτος τόμος από τις *Απαρχές του Ολοκληρωτισμού* με υπότιτλο *Αντισημιτισμός*. Το βιβλίο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε το 1951 και γέννησε ποικίλα ερωτήματα σχετικά με την ιδιαίτερη μεθοδολογία που ακολούθησε η συγγραφέας. Η ίδια παραδέχτηκε τις δυσκολίες του εγχειρήματος και εξήγησε την πρόθεσή της να υιοθετήσει μια "θραυσματική" προσέγγιση της ιστορίας του ολοκληρωτισμού, ιχνηλατώντας τα στοιχεία εκείνα που αποκρυσταλλώθηκαν στο ολοκληρωτικό φαινόμενο: τον αντισημιτισμό, την παρακμή του έθνους – κράτους, τον ρατσισμό, την επέκταση ως αυτοσκοπό, τη συμμαχία μεταξύ όχλου και κεφαλαίου.⁵ Σχετικά με

2 *Αυτ.*, σ. 6

3 *Αυτ.*, σ. 2

4 *Αυτ.*, σ. 23-24

5 Margaret Canovan, *Hannah Arendt. A Reinterpretation of Her Political Thought*, Cambridge University Press, New York: 1995, σ 28

τον αντισημιτισμό, δεν θεωρούσε πως από μόνος του ήταν θεμελιώδες στοιχείο για τον ολοκληρωτισμό, χρησιμοποιήθηκε όμως από τον ναζισμό ως το αμάλγαμα που μπορούσε να συγκεράσει και να συνδέσει όλα τα στοιχεία μεταξύ τους για να οδηγήσει στο ολοκληρωτικό καθεστώς. Πέρα από αυτό, ήταν σίγουρα καταλυτικός για τον ναζισμό, τον παγκόσμιο πόλεμο και τα στρατόπεδα εξόντωσης.⁶

Από τη σκοπιά των θεωρητικών της Σχολής της Φρανκφούρτης, το βασικό μας κείμενο θα είναι τα *Στοιχεία του Αντισημιτισμού. Τα όρια του Διαφωτισμού*, που περιλαμβάνεται στο συλλογικό έργο των Horkheimer και Adorno *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Οι δύο θεωρητικοί επιχειρούν εδώ μια κοινωνικο – ψυχαναλυτική προσέγγιση για την ανάλυση του αντισημιτισμού, αξιοποιώντας τα εργαλεία της φροϋδικής ψυχανάλυσης. Γι' αυτούς, όσα συνέβησαν στο Άουσβιτς αποτελούν κλειδί για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το παρόν. Ήδη από το 1940, παρακολουθώντας τις εξελίξεις στη ναζιστική Γερμανία, ο Adorno γράφει στον Horkheimer ότι δεν μπορεί να σταματήσει να σκέφτεται σχετικά με τη μοίρα του εβραϊκού λαού και πως, ό,τι προηγουμένως συνήθιζαν να εξετάζουν από τη σκοπιά του προλεταριάτου, πλέον πέφτει με τρομακτική δύναμη πάνω στους Εβραίους.⁷ Η νεωτερικότητα δεν ξεφεύγει από την κριτική τους, τουναντίον, η ανάλυσή τους για τον αντισημιτισμό εντάσσεται σε αυτήν, θεωρώντας μάλιστα πως η ίδια έστρωσε το έδαφος για την άνοδο του ολοκληρωτισμού. Γι' αυτούς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, "ο ολοκληρωτισμός δεν είναι τόσο η αποκήρυξη του φιλελευθερισμού και των αξιών του διαφωτισμού, όσο η ανάπτυξη της εγγενούς δυναμικής τους".⁸

Όσον αφορά τη δομή της εργασίας, προκειμένου να κατανοήσουμε το πλαίσιο της σκέψης των τριών στοχαστών, θα οργανώσουμε το κείμενο σε τρία μέρη. Θα εξετάσουμε διαδοχικά την προβληματική της Arendt και των Adorno - Horkheimer, και στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τα σημεία εκείνα της ανάλυσής τους στα οποία εντοπίζουμε τη θεωρητική τους

6 *Αυτ.*

7 Jack Jacobs, *Horkheimer, Adorno, and the Significance of Antisemitism: The Exile Years*, σ. 160, <https://critantisemnetwork.files.wordpress.com/2018/07/jack-jacobs-in-kettler.pdf>

8 Μάρτιν Τζέι, *Η Διαλεκτική φαντασία: Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 261

συγγένεια.

Hannah Arendt

Άδης, Καθατήριο και Κόλαση:⁹ αν όσα συμβαίνουν μέσα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης μπορούν να αναπαρασταθούν μόνο μέσα από εικόνες προερχόμενες από μια ζωή που υπάρχει μετά το θάνατο, και αυτό γιατί υπερκερνούν οποιοδήποτε ανθρώπινο κίνητρο, τότε μπορούμε να καταλάβουμε τη διαίρεση των τριών τύπων στρατοπέδων συγκέντρωσης που κάνει η Arendt, σε αντιστοιχία με την δυτική σύλληψη για τη μεταθανάτια ζωή.¹⁰ Και στους τρεις τύπους, οι έγκλειστοι σ' αυτά νοούνται και αντιμετωπίζονται ως από καιρό νεκροί· στην Κόλαση όμως, η ζωή οργανώνεται κατά τέτοιο τρόπο και με μοναδικό στόχο να είναι όσο το δυνατόν βασανιστική. Τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης είναι η απόδειξη πως ο άνθρωπος μπορεί να πραγματώσει την Κόλαση επί γης. Βάσει αυτού, ακόμα περισσότερο μπορούμε να καταλάβουμε, αν όχι να ταυτιστούμε απόλυτα, με την ανάγκη της Arendt να *κατανοήσει* πώς το εβραϊκό ζήτημα και ο αντισημιτισμός υπήρξε ο καταλύτης για την εξοργιστική και απόλυτη φρίκη που στιγμάτισε όχι μόνο τον 20ο αιώνα αλλά και ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία.

Η επιθυμία και η ανάγκη της Arendt για κατανόηση ήταν το βασικό κίνητρο πίσω από το συγγραφικό και θεωρητικό της έργο. Κατανόηση, για την ίδια, δεν είναι να αρνούμαστε την πραγματικότητα, ειδικά όταν αυτή γίνεται εξοργιστική, ούτε να την ερμηνεύουμε υποπίπτοντας σε κοινότοπες αναλύσεις. Αντίθετα, κατανόηση είναι να ερχόμαστε αντιμέτωποι με αυτήν, να της αντιστεκόμαστε, σηκώνοντας το βάρος που μας αναλογεί.¹¹ Γράφει, λοιπόν, επειδή ψάχνει απαντήσεις. Αυτό είναι που την κινητοποιεί να ανακαλύψει τις ρίζες του απόλυτου κακού,¹²

9 Ο Άδης αντιπροσωπεύει τα στρατόπεδα συγκέντρωσης γι' αυτούς που κρίνονται ως περιττοί, τους πρόσφυγες και τους απάτριδες. Καθατήριο είναι τα στρατόπεδα της Σοβιετικής Ένωσης στα οποία, όπως γράφει η ίδια, η παραμέληση συνοδευόταν από χαοτική καταναγκαστική εργασία. Κόλαση είναι τα στρατόπεδα θανάτου των ναζί. Να διευκρινιστεί ότι στο παρόν κείμενο, τόσο αναφορικά με την διάκριση αυτή των στρατοπέδων όσο και με το φαινόμενο του Ολοκληρωτισμού γενικότερα, μας αφορά η ανάλυση της Arendt η σχετική με το ναζισμό και αποκλειστικά με αυτήν θα ασχοληθούμε.

10 Χάννα Άρεντ, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Ολοκληρωτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 193.

11 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού - Αντισημιτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 10

12 Το κακό είναι απόλυτο γιατί δεν προκύπτει από ωφελμιστικά κίνητρα. Έκανε τους ανθρώπους περιττούς, χωρίς να τους χρησιμοποιεί για κάποιο σκοπό. Βλ. Richard J. Bernstein, *The Origins of Totalitarianism: Not History, but Politics*, Social Research, Vol. 69, No. 2, Hannah Arendt's "The Origins of Totalitarianism": Fifty

όπως αυτό αναδύθηκε με την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία και ολοκληρώθηκε με το Ολοκαύτωμα. Αξίζει να αναφερθεί ότι η Arendt δεν ενδιαφερόταν ανέκαθεν για την πολιτική θεωρία και το εβραϊκό ζήτημα. Η μετατόπιση του φιλοσοφικού και πολιτικού της ενδιαφέροντος είναι άμεσα συνδεδεμένη με την άνοδο του ναζισμού. Τα καταστροφικά γεγονότα του 20ου αιώνα διαμόρφωσαν την θεωρητική της ατζέντα, όπως η σκέψη της για το εβραϊκό ζήτημα και τον αντισημιτισμό διαμόρφωσαν με τη σειρά τους την σκέψη της γύρω από την ιστορία και την πολιτική.¹³ Για την ίδια, βέβαια, η αυθεντική σκέψη πηγάζει από την βιωμένη εμπειρία,¹⁴ πράγμα που σημαίνει ότι και η εμπειρία της ίδιας ως Εβραίας και ως ανθρώπου που δεν ανήκε σε ένα κράτος, απαντά στα γεγονότα του καιρού της και καθορίζει το περιεχόμενο της σκέψης της όπως αυτό αναπτύσσεται στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει την ανάπτυξη του πολιτικού αντισημιτισμού.

Τοποθετώντας τον αντισημιτισμό στο επίκεντρο του φασισμού, πιστεύει πως όχι μόνο δεν είναι κοινότοπο να κάνεις λόγο γι' αυτόν, αλλά αντίθετα, εγκαλεί τόσο τους Εβραίους όσο και τους μη Εβραίους ότι μπερδεύουν την σύγχρονη εκδοχή του με τις διακρίσεις εναντίον των μειονοτήτων.¹⁵ Για την ίδια, η πάλη ενάντια στον πολιτικό αντισημιτισμό είναι επιβεβλημένη και ζωτική υποχρέωση για κάθε δημοκρατία. Και η πάλη αυτή έχει ξεκάθαρο πρόσημο: "Όταν σε κάποιον επιτίθενται επειδή είναι Εβραίος, ο ίδιος πρέπει να απαντάει ως *Εβραίος*".

Τα γεγονότα του 20ου αιώνα σηματοδοτούν γι' αυτήν μια προφανή κρίση της νεωτερικότητας, και την καλούν να αναζητήσει την πηγή της ολικής κυριαρχίας και να προβεί σε μια συνολική ανάλυση των πρακτικών της. Έτσι, η ανάλυσή της για τον αντισημιτισμό τοποθετείται εντός του πλαισίου της κριτικής της στη νεωτερικότητα, και η ίδια επιχειρεί να φωτίσει την σκοτεινή της πλευρά και τη σχέση της με τον ολοκληρωτισμό. Συμπορεύεται με τον Benjamin, ο οποίος, στα γραπτά του για τη φιλοσοφία της ιστορίας εισάγει την μετατροπή του πολιτισμού στο

Years Later (Summer 2002), New School, σ. 384-385

13 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt and the Jewish Question*, MIT Press 1996, σ. 52

14 Richard J. Bernstein, *The Origins...*, ό.π., σ. 392

15 Hannah Arendt, *Essays in Understanding: 1930 – 1954*, Schocken Books, New York 1994, σ. 140

αντίθετό του, τη βαρβαρότητα, μια διαπίστωση που είναι πολλά περισσότερα από μια θεωρητική σύλληψη, συνοδευόμενη από την εμπειρία της εξόντωσης, του πόνου, της εξορίας και του διωγμού.¹⁶

Το κλειδί για να κατανοήσουμε την κριτική της στον μοντέρνο πολιτισμό είναι η ανθρώπινη εμπειρία μέσα σε συνθήκες ολικής κυριαρχίας. Αυτό που διερωτάται η Arendt είναι ποια είναι εκείνη η βασική εμπειρία της ανθρώπινης συμβίωσης στην οποία βασίζεται η ολοκληρωτική διακυβέρνηση. Για την ίδια, το πιο γόνιμο έδαφος και παράλληλα το βέβαιο αποτέλεσμα της τρομοκρατίας του ολοκληρωτισμού είναι η πολιτική εμπειρία της ανθρώπινης απομόνωσης, που καθιστά τους ανθρώπους πολιτικά ανίσχυρους. Αν όμως η απομόνωση αφορά την πολιτική σφαίρα, η ερημία είναι εκείνη η εμπειρία που αφορά συνολικά την κοινωνική ζωή και την οποία αναζητά η Arendt. Η ολοκληρωτική διακυβέρνηση δεν αρκείται στην εξάλειψη των δημόσιων ελευθεριών, που είναι άλλωστε αναγκαία πολιτική των τυραννιών, αλλά διαχωρίζεται και ξεπερνά τις τελευταίες, εισχωρώντας στην ιδιωτική ζωή και καταστρέφοντάς την κι αυτήν. Ο άνθρωπος καθίσταται μονήρης, η εμπειρία του ανήκειν στον κόσμο εξαφανίζεται. Η ερημία είναι για την Arendt μια απελπιστική και αφόρητη εμπειρία, ακριβώς γιατί αντανακλά μια τριπλή απώλεια, την απώλεια του εαυτού, της σχέσης με τους άλλους, και του κόσμου, δηλαδή την ικανότητα για σκέψη και τη δυνατότητα για εμπειρία. Στην ερημία η σκέψη, η πιο ελεύθερη και δημιουργική ανθρώπινη δραστηριότητα, η "πεμπτούσια της ανθρώπινης ύπαρξης",¹⁷ αντικαθίσταται από το αντίθετό της, τη διαδικασία της λογικής παραγωγής. Για να διατηρηθεί η ολοκληρωτική διακυβέρνηση και να οργανωθεί από τα πάνω η ερημία, χρειάζεται να κινητοποιηθεί η δύναμη της λογικότητας, που παράγεται αυτο-καταναγκαστικά και αποφεύγει αυστηρά οποιαδήποτε αντίφαση.¹⁸ Η ερημία λοιπόν, η κατάσταση στην οποία η σκέψη ολοκληρωτικά εκλείπει, είναι αντιπροσωπευτική μιας αντικοινωνικής κατάστασης

16 Lars Rensmann, Samir, Gandesha, *Understanding...*, ό.π., σ. 3-4

17 Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, Harcourt, Inc. 1978, vol. I, σ. 180

18 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, USA 1979, σ. 474-478

καταστροφικής για όλη την ανθρώπινη συμβίωση.¹⁹

Θεωρίες για τον αντισημιτισμό και το εβραϊκό "μερίδιο ευθύνης"

Το πώς ένα φαινομενικά μικρό και ασήμαντο πρόβλημα, όπως το εβραϊκό ζήτημα, κατάφερε να φέρει τους Εβραίους στο κέντρο των παγκόσμιων εξελίξεων και να οδηγήσει στην πρωτοφανή εξολόθρευση του εβραϊκού λαού θέτοντας σε κίνηση όλη τη σατανική μηχανή,²⁰ είναι ένα πρόβλημα που, ακριβώς επειδή ως σχέση αιτίου-αιτιατού προσβάλλει την κοινή λογική, χρήζει για την Arendt άμεσων απαντήσεων, όσο ακατανόητο κι αν φαίνεται σε πρώτο επίπεδο. Η ίδια απορρίπτει όλες τις επικρατούσες θεωρίες για τον αντισημιτισμό. Δεν κουράζεται να επαναλαμβάνει πως ο αντισημιτισμός και το θρησκευτικό μίσος εναντίον των Εβραίων δεν είναι το ίδιο, ούτε αναγκαστικά προκύπτει ο πρώτος από τον δεύτερο. Για την ίδια, δεν είναι τυχαίο ότι η ναζιστική ιδεολογία είχε στον πυρήνα της τον αντισημιτισμό, και ακριβώς αυτό το μη τυχαίο είναι που πρέπει να απαντηθεί. Στο σημείο αυτό προβάλλει έναν αρκετά τολμηρό ισχυρισμό: δεν μπορεί οι Εβραίοι να είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος, γιατί η θέση αυτή υπονοεί πως θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε άλλος στη θέση τους, δίχως να απαντάει στο γιατί επιλέχθηκε το συγκεκριμένο θύμα. Η θεωρία του αποδιοπομπαίου τράγου, την ίδια στιγμή που αδυνατεί να ανταποκριθεί στη σοβαρότητα του αντισημιτισμού, είναι γι' αυτήν όχι μόνο ανιστορική αλλά και ψευδο-ιστορική.²¹ Απαλλάσσει το θύμα από οποιοδήποτε σφάλμα ή οποιαδήποτε παράλειψη, σαν να μη συνέβη τίποτα που να μπορεί να συνδεθεί με αυτό που διακυβεύεται, και περιορίζεται στο να δηλώνει την – αναμφισβήτητη αυτονόητη για την Arendt – αθωότητά του. Για να στηρίξει το επιχειρήμά της μνημονεύει ένα ανέκδοτο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου: "Ένας αντισημίτης ισχυρίστηκε ότι οι Εβραίοι είχαν προκαλέσει τον

19 Χάννα Αρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Ολοκληρωτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 234

20 Χάννα Αρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 23

21 Richard J. Bernstein, *Hannah...*, ό.π., σ. 54

πόλεμο· πήρε την απάντηση: Ναι, οι Εβραίοι και οι ποδηλάτες. Γιατί οι ποδηλάτες; ρωτάει ο αντισημίτης. Γιατί οι Εβραίοι; ανταπαντά ο άλλος”.²²

Ακόμα πιο επικριτική είναι με τη θεωρία του προαιώνιου αντισημιτισμού, που εύλογα υιοθετείται από τους αντισημίτες. Εδώ, η εχθρότητα απέναντι στους Εβραίους νοείται ως ένα φυσικό φαινόμενο και μια κανονική αντίδραση στο “αιώνιο πρόβλημα” των αντισημιτών, και για τον λόγο αυτό οι Εβραίοι πάντα θα μισούνται και πάντα θα τίθενται υπό διωγμό. Η βία εναντίον τους δεν χρειάζεται να εξηγηθεί ούτε να αναλυθεί, καθώς μια απλή ανάγνωση της ιστορίας την δικαιολογεί ως φυσικό αποτέλεσμα. Ακραία συνέπεια αυτής της θεωρίας είναι η φυσικοποίηση και κανονικοποίηση του αντισημιτισμού, που καταλήγει να αθώνει τους αντισημίτες για τις θηριωδίες τους εναντίον του εβραϊκού λαού. Το πιο ανησυχητικό, όμως, για την Arendt, είναι ότι η θεωρία του προαιώνιου αντισημιτισμού ολοένα υιοθετείται όχι μόνο από ιστορικούς που δεν είναι αντισημίτες, αλλά και από Εβραίους. Η εξήγηση που η ίδια δίνει σ’ αυτήν την διαπίστωση είναι μια αμοιβαία διάθεση φυγής: οι μεν αντισημίτες ξεφεύγουν από την ευθύνη για τα εγκλήματά τους, οι δε Εβραίοι αποφεύγουν με τη σειρά τους να συζητήσουν με ιστορικούς όρους το μερίδιο ευθύνης που τους αναλογεί.²³

Σ’ αυτό ακριβώς έγκειται και η κοινή βάση της απόρριψης των δύο αυτών θεωριών:²⁴ καμία από τις δύο δεν απαντά στο πώς η σύγχρονη εβραϊκή ιστορία διαπλέχθηκε με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή,²⁵ και καμία δεν αναδεικνύει τους συγκεκριμένους ιστορικούς τρόπους με τους οποίους οι Εβραίοι έδρασαν πριν αλλά και όταν βρέθηκαν στο επίκεντρο των εξελίξεων. Για την Arendt, η ιστορία του αντισημιτισμού, όπως και η ιστορία του μίσους για τους Εβραίους, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία των σχέσεων Εβραίων και μη Εβραίων μέσα στις

22 Χάνα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 26

23 *Αυτ.*

24 Η Arendt ασκεί κριτική και στον υπαρξιστικό ορισμό του Sartre, ότι ο Εβραίος ορίζεται ως Εβραίος από τους άλλους, θεωρώντας τον επίσης επικίνδυνο. Συνέπεια αυτής της θέσης είναι πως αυτός που διατηρεί την εβραϊκή του ταυτότητα, είναι και υπεύθυνος για τη διατήρηση του αντισημιτισμού. Βλ. Χάνα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 18 και Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 48. Για την κριτική της στην ταύτιση του αντισημιτισμού με τον εθνικισμό και τη θεώρησή τους ως αντιστρόφως ανάλογα μεγέθη θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

25 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 56

συνθήκες της εβραϊκής διασποράς. Η εβραϊκή αυτοερμηνεία και αυτοσυνειδησία για μια "διαφορά εσωτερικής φύσεως" μεταξύ Εβραίων και μη Εβραίων και ο εκούσιος διαχωρισμός των Εβραίων από τους χριστιανούς, καθόρισαν αυτές τις σχέσεις και αποτέλεσαν για την Arendt προϋπόθεση για τη γέννηση του αντισημιτισμού.²⁶

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να διακρίνουμε αυτό που θεωρεί ο Bernstein ως ένα από τα πιο παρεξηγημένα σημεία στην πολιτική της σκέψη.²⁷ Εύλογα κάποιος μπορεί να υποθέσει πως η Arendt εδώ "κατηγορεί το θύμα" για τα δεινά που έχει υποστεί. Ο Bernstein επιδιώκει να ξεκαθαρίσει πως η Arendt ποτέ δεν εννόησε αυτό που πάντα υποστήριζαν οι αντισημίτες, πως δηλαδή, οι Εβραίοι είναι υπεύθυνοι για όσα έχουν συμβεί εναντίον τους. Όμως, είναι ξεκάθαρο γι' αυτόν πως δεν τους βλέπει ως "αθώα θύματα". Άλλωστε, σε μια απάντησή της προς τον Eric Voegelin, γράφει πως, με το να εξετάζει κανείς τα γεγονότα μόνο από τη μεριά του θύματος, δεν γράφει ιστορία, αλλά απολογείται.²⁸ Καθώς η ίδια απορρίπτει οποιαδήποτε έννοια ιστορικού ντετερμινισμού και αναγκαιότητας, θεωρεί πως πίσω από κάθε ιστορικό γεγονός κρύβεται και η ιστορική ευθύνη των υποκειμένων. "Ό,τι έχει γίνει από ανθρώπους, μπορεί και να αποφευχθεί από ανθρώπους".²⁹ Η ευθύνη όμως που φέρουν δεν είναι ηθική ευθύνη, ούτε, φυσικά, ενοχή, αλλά *ευθύνη πολιτική*. Το διακύβευμα γι' αυτήν είναι πώς έχουν απαντήσει οι Εβραίοι και πώς *μπορούν* ν' απαντήσουν όταν αντιμετωπίζονται ως ξένα σώματα, ως παρίες.³⁰ Για να ακολουθήσουμε τη σκέψη της Arendt στο σημείο αυτό, οφείλουμε να τονίσουμε πως η πολιτική ευθύνη έχει κομβικό ρόλο στο έργο της, όπως αυτή συνδέεται με το ανθρώπινο πράττειν. Η εξέχουσα σημασία που δίνει στην ανθρώπινη δραστηριότητα και συνακόλουθα στην ανθρώπινη ευθύνη, ακόμα και στους πιο σκοτεινούς καιρούς, έχει σκοπό να αναδείξει τη σημασία του υπεύθυνου πολιτικού ατόμου. Γι' αυτούς τους λόγους, μια ιστορική ανάλυση του πολιτικού αντισημιτισμού οφείλει, για την ίδια, πέρα από το να τον προσδιορίσει ως φαινόμενο, να

26 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 14

27 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...* ό.π., σ. 38

28 Hannah Arendt, *Essays...*, ό.π., A Reply to Eric Voegelin, Schocken Books, New York 1994, σ. 402

29 Margaret Canovan, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 17

30 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...* ό.π., σ. 56

εξετάσει και πώς οι Εβραίοι απάντησαν σε αυτόν.³¹

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πολιτική ευθύνη που αποδίδεται στους Εβραίους από την Arendt, εντοπίζεται σε μεγάλο βαθμό στην υποτίμηση του επερχόμενου κινδύνου. Αιτία αυτής της υποτίμησης είναι η άγνοια και η έλλειψη πολιτικής κρίσης και ικανότητας, που θεωρούνται από την ίδια απολύτως συμβατές με την ίδια τη φύση της εβραϊκής ιστορίας: την ιστορία ενός λαού χωρίς εδαφική επικράτεια, χωρίς κράτος, χωρίς γλώσσα. “[...] Σε οποιαδήποτε βίαιη σύγκρουση, [...] οι Εβραίοι ήταν όχι μόνο ευάλωτοι αλλά ανήμποροι, οπότε ήταν απλώς φυσικό, [...] ότι όλα τα ξεσπάσματα βίας στην εποχή τους θα έπρεπε να βιώνονται από αυτούς ως απλές επαναλήψεις”.³² Στη συνέχεια θα εξετάσουμε εκτενέστερα την ανάδυση του σύγχρονου αντισημιτισμού τόσο ως πολιτικού όσο και ως κοινωνικού φαινομένου και, παράλληλα με αυτό, θα διαφανούν τα σημεία εκείνα στα οποία η Arendt εντοπίζει την πολιτική τους ευθύνη.

Πολιτικός αντισημιτισμός

Αναλύοντας τον αντισημιτισμό στο ιστορικό του συγκείμενο, η Arendt θεωρεί πως μπορούμε να τον κατανοήσουμε μόνο στη σχέση του με την ακμή και την παρακμή του έθνους-κράτους. Διαχωρίζει τον πολιτικό από τον κοινωνικό αντισημιτισμό και διακρίνει δύο είδη πολιτικού αντισημιτισμού στη σύγχρονη ιστορία. Ο πρώτος σχετίζεται με τη σχέση που ανέπτυξαν οι Εβραίοι με το κράτος και την προστασία που λάμβαναν από αυτό εξαιτίας της ιδιαίτερης χρησιμότητάς τους. Ξεκινάει με τους απελευθερωτικούς πολέμους ενάντια στο Ναπολέοντα στα γερμανικά εδάφη και τελειώνει με την υπόθεση Ντρέυφους στη Γαλλία. Το δεύτερο είδος πολιτικού αντισημιτισμού ξεκινάει τη δεκαετία του 1880, με την ανάδυση του ιμπεριαλισμού και τα κινήματα Παν, είναι διεθνής και ακόμα πιο επικίνδυνος.³³ Για να ακολουθήσουμε τη

31 *Αντ.*

32 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 16

33 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...* ό.π., σ. 62-63

σκέψη της και να προσπαθήσουμε να δείξουμε, όσο είναι δυνατό, τα βασικά σημεία του επιχειρήματός της γύρω από την έννοια του πολιτικού αντισημιτισμού, θα αναλύσουμε σε πρώτο επίπεδο τη σχέση των Εβραίων με το σύγχρονο έθνος-κράτος και τις βαθύτερες αντιφάσεις της σχέσης αυτής. Να ξεκαθαριστεί εδώ ότι, για την Arendt, ο σύγχρονος αντισημιτισμός είναι πολιτικό ζήτημα και οι παράγοντες που οδήγησαν στη γέννησή του είναι πρωτίστως πολιτικοί και δευτερευόντως κοινωνικοί. Πρέπει, λοιπόν, να κατανοηθεί σε σχέση με τις εσωτερικές αντιφάσεις του έθνους-κράτους, και τη δύσκολη θέση στην οποία οι ίδιοι οι Εβραίοι είχαν περιέλθει εξαιτίας αυτών ακριβώς των αντιφάσεων.³⁴

α. Έθνος – κράτος και αντισημιτισμός

Έθνος - κράτος και εβραϊκή χειραφέτηση

Για να εξηγήσει την κεντρικότητα του αντισημιτισμού στην σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία, η Arendt επιχειρεί την ανάδειξη της αντίθεσης ανάμεσα στην κοινωνία – στην οποία αντανακλώνται οι κατηγορίες του έθνους, της τάξης, και της φυλής – και το κράτος.³⁵ Η διάκριση ανάμεσα στην κοινωνία και την πολιτική λαμβάνει κεντρικό ρόλο σε όλο της το έργο.³⁶ Το κράτος, για την ίδια, συνδέεται με την ελευθερία και την πολιτική, ενώ η κοινωνία με την αναγκαιότητα και την ανελευθερία. Ως μεγαλύτερο ελάττωμα και βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικής κατάστασης θεωρεί την κυριαρχία της κοινωνίας έναντι του κράτους, την επέκταση του (κοινωνικού) βασιλείου της αναγκαιότητας έναντι του (πολιτικού) βασιλείου της ελευθερίας.³⁷ Η επέλαση των αστικών αξιών πάνω στην έννοια της πολιτικής υπευθυνότητας

34 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 45

35 Marcel Stoetzler, "Anti-Semitism, the Bourgeoisie, and the Self-Destruction of the Nation-State", στο Richard King/Dan Stone, *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race and Genocide*, Berghahn Books, New York: 2007, σ. 130

36 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 10

37 Marcel Stoetzler, "Anti-Semitism...", ό.π., σ. 134

οδήγησε στην πλήρη αποσύνθεση των πολιτικών αξιών μέσα στα οικονομικά, ανταγωνιστικά συμφέροντα του ιδιώτη, το περιεχόμενο της πολιτικής διαστρεβλώθηκε και αυτοδιαλύθηκε στην κοινωνική σφαίρα, και ο *citoyen* (πολίτης) εκφυλίστηκε σε *bourgeois* (αστό).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και κατά τη διαδικασία ανάπτυξής του, το κράτος, διαχωριζόμενο από το κοινωνικό πεδίο, δε συγκροτείται ως εκπρόσωπος μιας άρχουσας τάξης, αλλά αναδύεται ως ανεξάρτητος οργανισμός πάνω από το σώμα των πολιτών. Καθώς καμία κοινωνική τάξη δεν κληρονόμησε από την αριστοκρατία την επιθυμία ή την ικανότητα να συνδέσει τα συμφέροντά της με την κρατική διακυβέρνηση, το κράτος επιφορτίζεται με την απόλυτη δικαιοδοσία να ασκεί τη διακυβέρνηση, με την προσδοκία να γίνει μοναδικός εκπρόσωπος του έθνους υπεράνω όλων των τάξεων. Η αστική τάξη, μέχρι την άνοδο και την επέκταση του ιμπεριαλισμού, αδιαφορούσε για τα πολιτικά πράγματα, θεωρώντας οποιαδήποτε οικονομική εμπλοκή στο κράτος ως αντιπαραγωγική δραστηριότητα. Κάπως έτσι, προλειαίνεται το έδαφος και δημιουργούνται οι όροι για την είσοδο των Εβραίων στη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία.

Στα τέλη του 17ου αιώνα, με τη διεύρυνση των κρατικών οικονομικών και επιχειρηματικών ενδιαφερόντων, εμφανίστηκε η ανάγκη για μεγαλύτερα κεφάλαια και κρατική πίστωση, την οποία καμία ευρωπαϊκή ομάδα δεν προτίθετο να καλύψει. Το οικονομικό αυτό κενό κλήθηκαν να καλύψουν τα εύπορα εβραϊκά στρώματα, τα οποία μετρούσαν εμπειρία χρόνων ως δανειστές χρήματος εξαιτίας της σχέσης που είχαν αναπτύξει με την ευρωπαϊκή αριστοκρατία, και ήταν οι μόνοι που θέλησαν να χρηματοδοτήσουν το κράτος και να συνδέσουν, τελικά, τη μοίρα τους με την ανάπτυξή του. Ήταν προς το συμφέρον του κράτους, σε αντάλλαγμα για αυτή τους τη συνεισφορά, να τους παραχωρήσει προνόμια, διατηρώντας τους ως διαχωρισμένη ομάδα μέσα στο έθνος, αποτρέποντας, μ' αυτόν τον τρόπο, την πλήρη αφομοίωση τους. Έτσι, κατάφερε αφενός να τους κρατά αποστασιοποιημένους από τις εσωτερικές ταξικές συγκρούσεις,³⁸ αφετέρου εμπόδιζε την ενδεχόμενη καπιταλιστικοποίησή τους, που θα σήμαινε ενασχόληση με παραγωγικές δραστηριότητες και συνακόλουθη διακοπή της κρατικής χρηματοδότησης.

38 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 45

Βέβαια, τα προνόμια αυτά δεν απευθύνονταν στο σύνολο της εβραϊκής κοινότητας, παρά μόνο στα πλούσια εβραϊκά στρώματα, δημιουργώντας, εντός της πρώτης, τον διαχωρισμό τους σε προνομιούχους και υποπρονομιούχους.

Παράλληλα, στα πρότυπα των διαφωτιστικών διακηρύξεων, το έθνος – κράτος έπρεπε να άρει τις ανισότητες του παλαιού καθεστώτος, να καταργήσει τα προνόμια των παλαιών αρχουσών τάξεων και να εγκαταστήσει μια κατάσταση πολιτικής ισότητας. Η διαδικασία αυτή, παρότι εξασφάλισε στους πολίτες του έθνους – κράτους την τυπική ισότητά τους απέναντι στον νόμο, δεν μπορούσε να άρει τον κοινωνικό και οικονομικό διαχωρισμό των πολιτών, καθώς η θέση του ατόμου οριζόταν από την τάξη στην οποία αυτό ανήκε. Σε ένα καθεστώς ταξικής ανισότητας από τη μία, και τυπικής νομικής ισότητας από την άλλη, οι Εβραίοι αποτελούσαν εξαίρεση. Δεν ήταν κομμάτι της ταξικής διαστρωμάτωσης ούτε σχημάτιζαν οι ίδιοι μια τάξη, παρά αποτελούσαν μια ξεχωριστή, αυτοσυντηρούμενη, και ως ένα βαθμό αποκομμένη ομάδα μέσα στην εκάστοτε τάξη. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, παρά το γεγονός ότι η εθνικότητα ήταν προαπαιτούμενο για να λάβει κάποιος την ιδιότητα του πολίτη, παραχωρήθηκαν στους Εβραίους ίσα δικαιώματα.

Η νέα κατάσταση, όπως είχε πλέον διαμορφωθεί για τον εβραϊκό πληθυσμό και αφορούσε τη χειραφέτησή του, σήμαινε, την ίδια στιγμή και εντός του ίδιου έθνους, ισότητα και προνόμια, κατάργηση των ιδιαίτερων περιορισμών και δικαιωμάτων για τα υπόλοιπα κομμάτια της κοινωνίας και επέκταση ιδιαίτερων δικαιωμάτων σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων.³⁹ Αυτή η συγκεκριμένη ομάδα, όπως αναφέραμε, δεν ήταν οι απανταχού Εβραίοι, παρά μόνο οι πλούσιοι Εβραίοι που είχαν συνδέσει τα συμφέροντα τους με τις κρατικές επιχειρήσεις. Μάλιστα, οι προνομιούχοι δεν αποδέχονταν να μοιραστούν την ελευθερία και την ισότητα που τους παρέχονταν με τους φτωχότερους Εβραίους, τους οποίους, όπως μας λέει η Arendt, δεν αναγνώριζαν ως ίσους.⁴⁰ Αξίζει να αναφερθεί πως, για την ίδια, δεν ήταν μόνο το κράτος που

39 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 33 (έμφαση της Hannah Arendt)

40 *Αυτ.*, σ. 40

επιθυμούσε να εμποδίσει την πλήρη αφομοίωση των Εβραίων διατηρώντας τους ως ιδιαίτερη ομάδα μέσα στην κοινωνία· ήταν και επιθυμία των ίδιων των Εβραίων, που στόχευε στην προσδοκώμενη αυτοσυντήρησή τους και στην επιβίωση της ομάδας τους.⁴¹ Δεν υπολόγισαν όμως, πως, καθώς δεν είχαν δικό τους κράτος, η κατάσταση αυτή τους άφηνε επικίνδυνα εκτεθειμένους. Στα τέλη του 19ου αιώνα, με την επέκταση του ιμπεριαλισμού και την σταδιακή κατάρρευση των εθνών – κρατών, οι Εβραίοι έπαψαν να έχουν την ίδια θέση, εξέλιξη που αποδείχθηκε μοιραία για την τύχη ολόκληρου του εβραϊκού λαού. Πέραν αυτού, οι μη Εβραίοι πολίτες άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι η ζωή τους και τα συμφέροντά τους είναι άμεσα συνυφασμένα με τα συμφέροντα των χωρών τους. Η διαπίστωση πως ο μόνος οργανισμός που μπορεί να προστατεύσει τις περιουσίες των πολιτών σε στιγμές εθνικών πολέμων είναι το ίδιο το κράτος, κινητοποίησαν και προθυμοποίησαν μη Εβραίους πολίτες να το χρηματοδοτήσουν. Παρόλα αυτά, από τη στιγμή που οι Εβραίοι αποτελούσαν ένα δια-ευρωπαϊκό στοιχείο, μπορούσαν να παίζουν σημαντικό διεθνή ρόλο σε περιόδους εθνικών συγκρούσεων, ως οικονομικοί σύμβουλοι ή διαμεσολαβητές μεταξύ των χωρών. Οι αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών κρατών, όσο και αν ήθελαν να γύρει η πλάστιγγα προς όφελός τους σε μια τεταμένη κατάσταση, δεν έπαυαν να προτάσσουν την ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη. Οι Εβραίοι, λοιπόν, μπορούσαν να αξιοποιηθούν σαν διεθνή όργανα επικοινωνίας για την επίτευξη αυτής της ισορροπίας, αλλά και σαν ένα σύμβολο του κοινού συμφέροντος των ευρωπαϊκών εθνών.⁴² Ο ρόλος αυτός, βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός ότι μειώθηκε η αξία της οικονομικής συνεισφοράς τους με την είσοδο των ιμπεριαλιστών επιχειρηματιών στο διεθνές πολιτικό σκηνικό, ούτε μπορεί να επισκιάσει τα αποτελέσματα των αντιφάσεων που καταδείχθηκαν παραπάνω. Στην πρώτη αντίφαση, την σχετική με την ισότητα και τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους Εβραίους εντός του έθνους – κράτους, προστίθεται μια δεύτερη αντίφαση: παρότι απάτριδες, οι Εβραίοι είχαν συνδέσει την τύχη τους περισσότερο από κάθε

41 *Αυτ.*, σ. 35

42 *Αυτ.*, σ. 44-45

άλλον με το έθνος – κράτος, και απειλούνταν περισσότερο από κάθε άλλον από την ενδεχόμενη κατάρρευσή του.⁴³

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο έργο της Arendt εντοπίζονται δύο συμπληρωματικές ερμηνείες σε σχέση με το έθνος, που όταν συναντώνται στο πλαίσιο του εβραϊκού ζητήματος αλληλοενισχύονται δημιουργώντας μια, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Marul Stoetzler, φονική σύμπτωση:⁴⁴ η πρώτη ορίζει το έθνος ως μια κοινότητα παραγωγικών πολιτών που βρίσκονται σε αντίθεση με τους "αντιπαραγωγικούς", αυτούς που "παρασιτούν". Στη δεύτερη ορίζεται ως μια κοινωνία εκπροσωπούμενη από ατομικότητες υποκινούμενες από ιδιοτελή συμφέροντα, στην οποία ο πολιτισμός είναι βασικό συγκροτητικό στοιχείο. Επομένως, στη σύλληψη αυτή, οι Εβραίοι δεν αντιπροσωπεύουν μόνο την πολιτισμική διαφορά, που διασπά την εθνική ομοιογένεια και την εθνική κουλτούρα, αλλά πολύ περισσότερο παρουσιάζονται ως τα "παράσιτα" που σφετερίζονται τον εθνικό πλούτο. Η χειραφέτηση και ο αντισημιτισμός, λοιπόν, φαίνεται να είναι ανταγωνιστικές δυνάμεις της ίδιας διαδικασίας, που αφορούν τη σύγχρονη κοινωνία, τα μέλη της ως ατομικότητες, και το ίδιο το κράτος. Η ιδέα του να γίνει η κοινωνία "παραγωγική", που υπονοούσε την άρνηση των αντιπαραγωγικών – και άρα "παρασιτικών" τάξεων και ομάδων – ήταν το νήμα που συνέδεε το έθνος, την εβραϊκή χειραφέτηση και την άρνησή της.⁴⁵

Το περιεχόμενο της σχέσης Εβραίων – κράτους

Ως χρηματοδότες της αριστοκρατίας, οι εύποροι Εβραίοι δεν επιθύμησαν ούτε επιδίωξαν ποτέ να αποκτήσουν εξουσία ή να εμπλακούν σε πολιτικές διαμάχες. Ο ρόλος τους περιοριζόταν στο να διαχειρίζονται την περιουσία του αριστοκράτη ή ηγεμόνα, να είναι νομιμόφρονες και έντιμοι στη συνεργασία τους και να φροντίζουν για την ευμάρεια του εκάστοτε επιχειρηματικού τους

43 *Αυτ.*, σ. 44

44 Marcel Stoetzler, "Anti-Semitism...", ό.π., σ. 138

45 *Αυτ.*, σ. 144

εταίρου,⁴⁶ χωρίς περαιτέρω πολιτικές αξιώσεις. Αντίστοιχη ήταν και η σχέση των πλούσιων Εβραίων με τις κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών κρατών, στην οποία ελλοχεύει και ένα κομβικής σημασίας παράδοξο, που στιγματίζει την πολιτική τους ιστορία. Ως λαός χωρίς δική του κυβέρνηση και δικό του κράτος, οι Εβραίοι επιδίωκαν συμμαχίες με τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, στις οποίες άλλωστε, όπως αναφέραμε, είχαν φανεί ιδιαίτερα χρήσιμοι. Η σχέση αυτή μεταφράζεται πολύ περισσότερο σαν οικονομική σχέση μεταξύ ιδιωτών και σχεδόν καθόλου σαν πολιτική συμμαχία. Οι Εβραίοι δεν είχαν καμία πολιτική φιλοδοξία, δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την εξουσία ούτε γνώριζαν τίποτα γι' αυτήν, και δεν προσδοκούσαν πολιτικά οφέλη. Οι επιδιώξεις τους αφορούσαν καθαρά περιπτώσεις αυτο-άμυνας.⁴⁷ Έτσι, ο ρόλος τους και εδώ εξαντλούνταν στη νομιμοφροσύνη τους στην εκάστοτε κυβέρνηση, ανεξάρτητα από το τι αυτή αντιπροσώπευε, και μετατίθετο με μεγάλη ευκολία από την μια κυβέρνηση στην επόμενη.

Την ίδια στιγμή, και εξαιτίας της πολιτικής τους ιστορίας και της συνακόλουθης έλλειψης πολιτικής πείρας, οι ίδιοι όχι μόνο δεν αντιλαμβάνονταν την εντασιακή σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος, αλλά πολύ περισσότερο δεν συνειδητοποιούσαν τους κινδύνους που γεννούσε η σχέση που είχαν αναπτύξει με αυτό. Λόγω της εμπειρίας τους, είχαν διαμορφώσει την πεποίθηση ότι η ανώτερη εξουσία ήταν ευμενής απέναντί τους, σε αντίθεση με τον απλό λαό που ήταν επικίνδυνος.⁴⁸ Η πίστη τους στο κράτος και η έλλειψη πολιτικού κριτηρίου, δεν τους άφησε να συνειδητοποιήσουν πως οι εξελίξεις τους είχαν σπρώξει στο επίκεντρο της σύγκρουσης, και πως η κοινωνική δυσμενής διάκριση εναντίον τους είχε πλέον μετατραπεί σε πολιτικό επιχείρημα.⁴⁹ "Επί περισσότερα από εκατό χρόνια ο αντισημιτισμός είχε αργά και σταδιακά εισχωρήσει σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές

46 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 42

47 *Αυτ.*, σ. 47. Αυτή η απουσία σχέσης με την εξουσία δεν έγινε ποτέ κατανοητή από τους μη Εβραίους.

48 Αυτό θεωρείται από την Arendt εν μέρει ιστορικά αληθές. Οι μάζες, άλλωστε, που τείνουν να διαφεύγουν από την πραγματικότητα στη φαντασία, και δεν πιστεύουν το άμεσα ορατό αλλά τις φαντασίες τους, μετέτρεψαν το άτομο Εβραίο στον Εβραίο που ενσαρκώνει το παγκόσμιο κακό. Βλ. Hannah Arendt, *The Jewish Writings*, Schocken Books, New York 2007, σ. 64

49 *Αυτ.*, σ. 49

χώρες [...]. Ο νόμος σύμφωνα με τον οποίο αναπτύχθηκε αυτή η διαδικασία ήταν απλός: κάθε κοινωνική τάξη που ερχόταν σε σύγκρουση με το κράτος ως τέτοιο γινόταν αντισημιτική, επειδή η μόνη κοινωνική ομάδα που φαινόταν ν' αντιπροσωπεύει το κράτος ήταν οι Εβραίοι".⁵⁰ Η σχέση που είχαν αναπτύξει με το κράτος τους ταύτιζε με την εξουσία, ενώ στην πραγματικότητα δεν κατείχαν πολιτικές θέσεις για να την ασκήσουν, ούτε, όπως ειπώθηκε, ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν. Πολύ περισσότερο, η διαταραχή της ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη μετά το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η παρακμή του συστήματος του έθνους κράτους και η επακόλουθη άνοδος του ιμπεριαλισμού, αφαίρεσαν από τον εβραϊκό πλούτο τη χρησιμότητα και την αξία του παρελθόντος, καθιστώντας τον, τελικά, ασήμαντο. Ο πλούτος που δεν συνοδεύεται από ισχύ γίνεται αντιληπτός ως παρασιτικός, μας λέει η Arendt, και γι' αυτό δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο αντισημιτισμός έφτασε στο ζενίθ του όταν οι Εβραίοι, ως σύμμαχοι ενός ετοιμόρροπου πλέον έθνους κράτους, κατείχαν μεν πλούτο αλλά είχαν χάσει το κύρος και την επιρροή τους.⁵¹ Το μίσος εναντίον του δια-ευρωπαϊκού εβραϊσμού ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης ισχύος τους και του αναξιοποίητου πλέον πλούτου τους, και αυτό έχει αξία να αναφερθεί, τονίζει η ίδια, για να μην πιστεύουμε το αποπροσανατολιστικό ψεύδος που θέλει το οργανωμένο μίσος εναντίον των Εβραίων να πηγάζει από την αντίδραση στη μεγάλη εξουσία που κατείχαν και καταχράζονταν.⁵²

Ως κοινωνικό σώμα, λοιπόν, οι Εβραίοι ήταν η μόνη κοινωνική ομάδα που ήταν διαχωρισμένη από την υπόλοιπη κοινωνία και ταυτόχρονα συνδεόταν τόσο στενά με το κράτος. Παρά τη βαθιά σχέση που είχαν αναπτύξει με αυτό, όμως, δεν οργανώνονταν πολιτικά, δεν ανέπτυσαν πολιτική συνείδηση ούτε αναλάμβαναν πολιτική ευθύνη. Αυτή η έλλειψη πολιτικής οργάνωσης, σημειώνει η Canovan, είναι άμεσα συνδεδεμένη με το φριχτό τίμημα που κατέληξαν να πληρώσουν.⁵³

50 *Αυτ.* Μόνο η εργατική τάξη δεν έπεσε θύμα της αντισημιτικής προπαγάνδας, γιατί δεν ερχόταν σε απευθείας σύγκρουση με το κράτος, αλλά με την αστική τάξη.

51 *Αυτ.*, σ. 24-25

52 *Αυτ.*

53 Margaret Canovan, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 44

Ο πολιτικός αντισημιτισμός του 19ου αιώνα, που ήταν ευρωπαϊκό και όχι αμιγώς γερμανικό φαινόμενο,⁵⁴ κορυφώνεται στη Γαλλία με την υπόθεση Ντρέυφους. Η υπόθεση Ντρέυφους αποτελεί τη γέφυρα ανάμεσα στον αντισημιτισμό του 19ου αιώνα και στον φονικό αντισημιτισμό των ναζί,⁵⁵ καταδεικνύοντας τις πολιτικές και ιδεολογικές πτυχές του αντισημιτισμού. Προμηνύει τον ναζισμό, χωρίς όμως να συντελεί στα τελικά καταστροφικά γεγονότα ως ενεργητικός ιστορικός παράγοντας.

β. Ιμπεριαλισμός

Η διαλεκτική έθνους κράτους και το εβραϊκό στοιχείο

Ενώ ο αντισημιτισμός του 19ου αιώνα καθιστά εφικτή την επικείμενη θηριωδία, δεν την προετοιμάζει ούτε την ολοκληρώνει ο ίδιος.⁵⁶ Η τελική ευθεία για την καταστροφή είναι καθαρά έργο του ιμπεριαλισμού, που συνοδεύεται από ακραία βία σε κολοσσιαία κλίμακα, στρώνοντας το έδαφος για την πρωτοφανή πολιτική βία του ολοκληρωτισμού.⁵⁷ Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η κατάρρευση του συστήματος των εθνικών κρατών, που σηματοδοτεί την αρχή της ιμπεριαλιστικής περιόδου, είναι άμεσα συνυφασμένη και έχει βαθύτατες υλικές συνέπειες στη μοίρα του ευρωπαϊκού εβραϊσμού.

Για να κατανοήσουμε την αξία που έχει στο αρεντιανό επιχείρημα η σύνδεση του πολιτικού αντισημιτισμού με την ακμή και την παρακμή του έθνους κράτους, οφείλουμε να αναφέρουμε τη διαλεκτική σχέση των δύο εννοιών, που βρίσκεται στον πυρήνα της συγκρότησής του και αίρεται με την κατάρρευσή του και την επικείμενη άνοδο του ιμπεριαλισμού.

Η έννοια του έθνους δημιουργείται όταν ένας λαός αποκτά συνείδηση τόσο της επικράτειάς

54 Richard H. King and Dan Stone, Introduction, Richard H. King/Dan Stone, *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race and Genocide*, Berghahn Books, New York: 2007, σ. 4

55 Margaret Canovan, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 50

56 Richard Shortell, Hannah Arendt on Totalitarianism, Richard H. King/Dan Stone, *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race and Genocide*, Berghahn Books, New York: 2007, σ. 183

57 *Aut.*

του, όσο και του εαυτού του ως πολιτισμική και ιστορική οντότητα.⁵⁸ Παρότι βρίσκεται σε δυναμική σχέση με το κράτος, η διαδικασία συγκρότησης του τελευταίου λαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο και επιτελεί διαφορετικό σκοπό. Πιο συγκεκριμένα, μέριμνα και υποχρέωση του κράτους ως υπέρτατου νομικού θεσμού, είναι να διασφαλίζει τα δικαιώματα του ανθρώπου και τα δικαιώματα του πολίτη, προστατεύοντας και προωθώντας τα συμφέροντα όλων των κατοίκων της επικράτειάς του ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους. Παρ' όλα αυτά, όταν η αυξανόμενη εθνική συνείδηση του λαού διεκδικεί τα δικαιώματα των πολιτών να ορίζονται αμιγώς από την καταγωγή και από το γεγονός της γέννησης, το κράτος αναγκάζεται σε εθνικές παραχωρήσεις και μετασχηματίζεται, έτσι, από όργανο του νόμου σε όργανο του έθνους.⁵⁹

Η σύγκρουση αυτή έγινε φανερή ήδη από τη γέννηση του εθνικού κράτους, όταν η Γαλλική Επανάσταση συνδύασε το αίτημα για εθνική κυριαρχία με τη διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αυτό όριζε ότι το έθνος ήταν υποχρεωμένο να υπακούει στους νόμους τους σχετικούς με τα δικαιώματα όλων των ανθρώπων, και την ίδια στιγμή αυτοανακηρυσσόταν κυρίαρχο, μην αναγνωρίζοντας τίποτα ανώτερο πέρα από τον εαυτό του. "Το πρακτικό αποτέλεσμα αυτής της αντίφασης ήταν ότι στο εξής τα ανθρώπινα δικαιώματα προστατεύονταν και επιβάλλονταν μόνον ως εθνικά δικαιώματα και ότι η καθαυτό θέσμιση ενός κράτους, που το υπέρτατο καθήκον του ήταν να προστατεύει και να εγγυάται στον άνθρωπο τα δικαιώματά του ως ανθρώπου, ως πολίτη και ως υπηκόου, έχασε τη νομική, ορθολογική όψη του και μπορούσε να ερμηνευθεί από τους ρομαντικούς ως ο νεφελώδης εκπρόσωπος μιας "εθνικής ψυχής" που από το ίδιο το γεγονός της ύπαρξής της θεωρούνταν πως ήταν πέρα ή πάνω από τον νόμο. Συνακόλουθα, η εθνική κυριαρχία έχασε την αρχική της συνδήλωση της ελευθερίας του λαού και περιβλήθηκε από μια ψευδομυστικιστική αύρα άνομης αυθαιρεσίας".⁶⁰ Η ανάπτυξη των κοινωνικών τάξεων επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την κατάκτηση αυτή του κράτους από το

58 Χάννα Αρεντ, *Οι ρίζες του Ολοκληρωτισμού – Ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 146

59 *Αυτ.*, σ. 147

60 *Αυτ.*, σ. 148

έθνος,⁶¹ καθώς το μοναδικό στοιχείο που κατάφερε να συνέχει έναν λαό σε συνθήκες οξυμένης ταξικής πάλης ήταν το συμφέρον του έθνους, και έτσι, η κοινή καταγωγή βρήκε τη συναισθηματική της έκφραση στον εθνικισμό.⁶² Η εγγενής τάση του κράτους για επέκταση, που είναι αποτέλεσμα της ισχύος και του μονοπωλίου της βίας που κατέχει, μεταφράζεται πλέον σε επέκταση για χάριν του έθνους, ιδωμένη ως ύψιστο εθνικό δικαίωμα.⁶³ Μέσα από αυτήν την ταύτιση του κράτους με το έθνος, ο μοντέρνος εθνικισμός έδωσε τη θέση του σχεδόν αυτόματα στον ιμπεριαλισμό⁶⁴ και στην επέκταση ως αυτοσκοπό.

Στη σύγκρουση που περιγράφηκε μεταξύ του έθνους και του κράτους και πριν την άνοδο του ιμπεριαλισμού, η θέση των Εβραίων ήταν αρκετά ευάλωτη. Από τη μία, ως μέλη ενός κράτους προστατεύονταν από τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, που εξασφαλιζόνταν ούτως ή άλλως για όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως καταγωγής. Από την άλλη, το έθνος ως κυρίαρχο όριζε πλέον ότι πολίτες εντός της επικράτειάς του αναγνωρίζονται μόνο όσοι ανήκουν στην εθνική κοινότητα. Οι Εβραίοι, ως ξεχωριστός λαός με δικά του ήθη και δική του θρησκεία, ακόμα και αν είχαν ζήσει στην εκάστοτε επικράτεια για γενιές και γενιές, δεν θεωρούνταν μέλη της εθνικής κοινότητας που εξασφάλιζε αυτά τα δικαιώματα – ή τουλάχιστον αυτό ισχυρίζονταν οι αντισημίτες.⁶⁵ Η μορφή του πολιτικού αντισημιτισμού που συνδέεται με το έθνος κράτος, ενώ δεν αιτείται άμεσα την εξόντωση των Εβραίων, έμμεσα και στη βάση ενός εθνικά ομοιογενούς κράτους, καλεί στην εθνική κάθαρση από το ξένο εβραϊκό στοιχείο.

Οι κραυγές για "θάνατο στους Εβραίους", τόσο ανατριχιαστικές και εκκωφαντικές κατά τη διάρκεια της υπόθεσης Ντρέφους, παίρνουν σάρκα και οστά μόνο όταν ο ιμπεριαλισμός καταλύει την ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων και βγαίνει στο προσκήνιο με μια ακόρεστη και πρωτοφανή δίψα για επέκταση.

61 *Αвт.*, σ. 147

62 *Αвт.*, σ. 148

63 Hannah Arendt, *The Nation*, *The Review of Politics*, Vol. 8, No. 1, 1946, σ. 139

64 *Αвт.*

65 Richard J. Bernstein, *Hannah...*, ό.π., σ. 65

Στην αυγή του 20ου αιώνα, η ηπειρωτική ιμπεριαλιστική πολιτική, που ήταν δομικά ρατσιστική και υποκινούνταν από τη ρατσιστική σκέψη (race-thinking), διακατεχόμενη παράλληλα από σαφή εχθρότητα προς τους Εβραίους λόγω της σχέσης τους με το κράτος, συνδέθηκε με τα κινήματα του Παν-γερμανισμού και του Παν-σλαβισμού και γέννησε ένα νέο, υπερεθνικό και διεθνικό αντισημιτισμό. Τα κινήματα Παν- δεν στηρίζονταν στο μίσος εναντίον των Εβραίων που αφορούσε την κοινωνική, καταστατική ή οικονομική τους θέση, αλλά σε κάτι που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κρίνεται ως ακόμα πιο επικίνδυνο: μια ιδεολογία. Ιδεολογικό όχημα των κινήματων Παν- ήταν η φυλετική σκέψη, υποκείμενό τους ο όχλος και σκοπός τους η υπερεθνική και διεθνική κυριαρχία. Στις φαντασίες του όχλου, που ως παραπροϊόν της αστικής κοινωνίας δεν αποκόπτεται ποτέ αξιακά από αυτήν, ήδη από τον 19ο αιώνα – και με αποκορύφωμα την υπόθεση Ντρέυφους – οι Εβραίοι εντάσσονταν στην κατηγορία εκείνων που δρουν μυστικά για την παγκόσμια κυριαρχία, αποτελώντας το υπ' αριθμόν ένα θύμα του. Εμπνευστές των κινήματων Παν- δεν ήταν εξτρεμιστές εθνικιστές αλλά φυλετιστές διανοούμενοι που ήξεραν πώς να γοητεύουν, να οργανώνουν και να κινητοποιούν τον όχλο, φιλοδοξώντας να καταργήσουν τα όρια και τους περιορισμούς του εθνικισμού. Η ιδεολογία που αναδύθηκε, ο αποκαλούμενος εθνοφυλετικός εθνικισμός (tribal nationalism), δεν αρέσκεται σε μια δοξολογία των πνευματικών και υλικών επιτευγμάτων του έθνους ούτε περιορίζεται σε μια νοσηρή λατρεία των νεκρών, όπως κάνει ο σωβινισμός,⁶⁶ παρά αποδίδει στην εθνότητα μυστηριώδεις ψυχικές ιδιότητες ταυτίζοντάς την με την ψυχή ενός ανθρώπου. Η Arendt τον χαρακτηρίζει εσωστρεφή, καθώς δεν καταπιάνεται με τα κατορθώματα του παρελθόντος, παρά, στηριζόμενος σε ιστορικές αυθαιρεσίες και στην ιδέα της ψυχικής ενσάρκωσης εθνικών ιδιοτήτων, διακηρύττει ανύπαρκτα ψευδομυστικιστικά στοιχεία που φιλοδοξεί να πραγματώσει στο μέλλον. Η φυλετική συνείδηση που αναδύεται, είναι δηλωτική μιας φυλετικής

⁶⁶ Χάνα Άρεντ, *Οι ρίζες του Ολοκληρωτισμού – Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 143

υπερηφάνειας που απορρίπτει την κοινή καταγωγή του ανθρώπινου είδους και βλέπει παντού γύρω της εχθρούς. "Πολιτικά μιλώντας, ο εθνοφυλετικός [tribal] εθνικισμός τονίζει πάντα επίμονα ότι ο λαός του περιτριγυρίζεται από "έναν κόσμο εχθρών", είναι "ένας εναντίον όλων", ότι υπάρχει μία θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα σ' αυτόν τον λαό και σ' όλους τους άλλους. Υποστηρίζει ότι ο λαός του είναι μοναδικός, ιδιαίτερος, ασυμβίβαστος με όλους τους άλλους, και αρνείται θεωρητικά την ίδια δυνατότητα ενός κοινού ανθρώπινου είδους πολύ πριν χρησιμοποιηθεί για να καταστρέψει την ανθρωπότητα του ανθρώπου".⁶⁷

Ο αντισημιτισμός έγινε για τα κινήματα Παν- το εξηγητικό τους σχήμα για τη ζωή και τον κόσμο και ήταν δομικό στοιχείο γι' αυτόν τον νέο τύπο πολιτικής ιδεολογίας, καθώς, όπως δήλωνε ο εμπνευστής και πρωταγωνιστής του Αυστριακού Παν-γερμανισμού Schoenerer, έβλεπαν σ' αυτόν τον στυλοβάτη της εθνικής τους ιδεολογίας.⁶⁸ Πρέπει να επισημανθεί πως τα κινήματα Παν- δεν αιτούνταν εθνική χειραφέτηση, αντίθετα, αξίωναν να υπερβούν τα στενά όρια της εκάστοτε εδαφικής επικράτειας. Εχθρεύονταν το κράτος και τοποθετούσαν τα εθνικά τους συμφέροντα πάνω από τα κρατικά, θεωρώντας τα τελευταία εχθρικά προς τον λαό. Αναπτύσσονταν στη βάση μιας "διευρυμένης φυλετικής συνείδησης", που στόχευε στην οργάνωση όλων όσοι ανήκαν στην ίδια "φυλετική ομάδα" [tribe] ανεξάρτητα από τη χώρα στην οποία κατοικούσαν. Ο διαχωρισμός του αντισημιτισμού στο έθνος κράτος και στον ιμπεριαλισμό έγκειται ακριβώς σε αυτόν τον διεθνικό και αντεθνικό χαρακτήρα. Σε αντίθεση με τον αντισημιτισμό του 19ου αιώνα, ο στόχος πλέον δεν ήταν ο αποκλεισμός των Εβραίων με στόχο την "κάθαρση" μιας "εθνικής ψυχής", αλλά ο αφανισμός τους από το ανθρώπινο είδος.⁶⁹ Για την Arendt, αυτό που έκανε τα κινήματα Παν- άκρως επικίνδυνα ήταν ο θεολογικός πυρήνας της ιδεολογίας τους. Τα κινήματα Παν-, απέναντι στην ιουδαιο-χριστιανική πίστη στη θεϊκή προέλευση του Ανθρώπου, αντέτασσαν τη θεϊκή προέλευση του λαού τους,⁷⁰ κηρύττοντας

67 *Αυτ.*, σ. 144

68 *Αυτ.*, σ. 146

69 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 66

70 Χάννα Άρεντ, *Οι ρίζες του Ολοκληρωτισμού – Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 151

και διεκδικώντας παράλληλα την εκλεκτότητά τους. Προσέδιδαν στην εθνικότητα μια διαρκή ποιότητα που δεν αναιρούνταν, ανεξάρτητα από την ιστορική δυνατότητα να αλλάξει η θέση και η μοίρα του "εκλεκτού" λαού τους. Τα φιλελεύθερα ιδανικά και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου ήταν αξίες που περιφρονούνταν από την ιδεολογία του εθνοφυλετισμού, καθώς το μόνο στοιχείο που δύνατο να αναδείξει το άτομο και την αξία του ήταν αποκλειστικά και μόνο η εθνική του καταγωγή.

Στο σημείο αυτό η Arendt προβαίνει σε έναν αρκετά τολμηρό ισχυρισμό. Αν και είναι εύκολο να διαπιστώσουμε με βάση τα μέχρι τώρα λεγόμενα, πως το γεγονός ότι οι Εβραίοι ήταν ξένο σώμα μέσα σε ομοιογενή κατά τ' άλλα έθνη κράτη – σε συνδυασμό με τη θέση που κατείχαν οι πλούσιοι εξ' αυτών – ήταν εκείνο που μπορούσε να εμπλουτίσει το αντισημιτικό οπλοστάσιο των κινημάτων Παν-, εντούτοις δεν απαντά στο γιατί ο αντισημιτισμός έπαιξε κεντρικό ρόλο στην ιδεολογία τους. Για την Arendt, η απάντηση σε αυτό το ερώτημα κρύβεται στη συγγένεια που είχε η θεωρία του εθνοφυλετισμού και η αξίωσή του για εκλεκτότητα, με την ιστορία του ίδιου του εβραϊκού λαού. Ο εβραϊκός λαός, ένας λαός χωρίς κράτος και χωρίς δική του εδαφική επικράτεια, κατάφερε να διατηρήσει την ταυτότητά του μέσα στους αιώνες, και γι' αυτό ήταν η πιο ζωντανή απόδειξη ότι για να συγκροτηθεί μια εθνότητα δεν χρειάζονται ούτε κράτος ούτε συγκεκριμένοι θεσμοί. Στην εβραϊκότητα των αφομοιωμένων Εβραίων οι εθνοφυλετιστές έβλεπαν ακριβώς εκείνη την εγγενή ψυχική ποιότητα που αναζητούσαν οι ίδιοι για τους εαυτούς τους, ενώ στην επιβίωση και την ψευδώς νοούμενη ως εξουσία τους έβλεπαν την καλύτερη απόδειξη της ορθότητας των φυλετικών θεωριών.⁷¹ Η διεθνικότητα που αντιπροσώπευαν και η ατομική ενσάρκωση του ιουδαϊσμού ως εγγενούς ψυχολογικού χαρακτηριστικού ήταν τα πρότυπα που ανταγωνίζονταν τα κινήματα Παν-, διαστρεβλωμένα στην εθνοφυλετική ιδεολογία. Αντιλαμβάνονταν τους Εβραίους ως τους πιο ευτυχείς εχθρούς τους, που είχαν καταφέρει να υποκαταστήσουν το έθνος συγκροτώντας μια κοινωνία χωρίς κράτος και χωρίς ορατούς πολιτικούς θεσμούς. Ακόμα περισσότερο, όμως, αυτό που

71 *Αυτ.*, σ. 159

τοποθέτησε τους Εβραίους στο επίκεντρο της θεωρίας των κινημάτων Παν-, ήταν ότι ο εθνοφυλετισμός και ο ισχυρισμός του για εκλεκτότητα προσέκρουε πάνω στον ισχυρισμό των Εβραίων, παρ'όλο που, φυσικά, ο τελευταίος καμία σχέση δεν είχε με τη θεϊκή καταγωγή ενός λαού, ούτε ο φθόνος και το μίσος εναντίον τους είχε καμία πραγματική σχέση με τις εβραϊκές πράξεις,⁷² όποιο πρόσημο κι αν είχαν αυτές. "Δεν είχε σημασία το ότι η εβραϊκή έννοια δεν είχε τίποτα κοινό με τις εθνοφυλετικές θεωρίες για την εκ Θεού καταγωγή ενός λαού. Ο όχλος δεν νοιαζόταν ιδιαίτερα για τέτοιες λεπτολογίες ιστορικής ορθότητας και είχε ελάχιστη συνείδηση της διαφοράς ανάμεσα σε μια εβραϊκή αποστολή στην ιστορία να επιτύχει την εγκαθίδρυση του ανθρώπινου είδους και στη δική του "αποστολή" να κυριαρχήσει πάνω σε όλους τους άλλους λαούς στη γη".⁷³

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το κλειδί που, για την Arendt, απαντάει στο γιατί οι Εβραίοι και γιατί ο αντισημιτισμός ήταν το στοιχείο που βρισκόταν στον πυρήνα του ναζισμού και της συγκρότησης των απανταχού φασιστικών κινημάτων, πρέπει να το αναζητήσουμε στα ίδια τα "Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών". Τα Πρωτόκολλα, που χαλκεύτηκαν κάπου στα 1900 από πράκτορες της ρωσικής μυστικής αστυνομίας στο Παρίσι επί τσάρου Νικολάου Β' και έπειτα από εντολή ενός Παν-σλαβιστή πολιτικού του συμβούλου, διαβάζονταν σε όλες τις χώρες, είτε ζούσαν πολλοί Εβραίοι, είτε λίγοι, είτε και καθόλου. Παρά το απροκάλυπτο γεγονός ότι επρόκειτο για προϊόν πλαστογραφίας, μεταφράστηκαν ακόμα και σε χώρες που δεν έρχονταν καθόλου αντιμέτωπες με το εβραϊκό ζήτημα, και κατέληξαν να είναι βασικό πολιτικό εγχειρίδιο. Η σημασία τους έγκειται ακριβώς στο γεγονός πως ήταν το οργανωτικό πρότυπο για τους ναζί και τους φασίστες, και εμπεριείχε όλες εκείνες τις πολιτικές αρχές που οι ίδιοι υιοθέτησαν προκειμένου να ανέλθουν στην εξουσία.⁷⁴ Βασική αρχή των Πρωτόκολλων ήταν ακριβώς εκείνο το αντεθνικό και διεθνικό στοιχείο που με τόσο ζήλο επεδίωκαν τα κινήματα Παν-. Έδειχναν τον δρόμο για την υπέρβαση του έθνους κράτους και την προσήλωση στην παγκόσμια

72 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 67

73 Χάννα Άρεντ, *Οι ρίζες του Ολοκληρωτισμού – Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 160

74 Hannah Arendt, *Essays...*, ό.π., σ. 141

κυριαρχία, που οι Εβραίοι, με την "εγγενή σατανικότητα" που τους διακατείχε είχαν δήθεν κατορθώσει να επιτύχουν, αποδεικνύοντας στους εθνοφυλετιστές ηγέτες πως δεν χρειάζεται ούτε κράτος, ούτε εδαφική επικράτεια για να ελέγχει και να κυριαρχεί τον κόσμο μια παγκόσμια μυστική οργάνωση.⁷⁵ Η εβραϊκή θεϊκή αποστολή ερμηνευόταν από τους εθνοφυλετιστές με όρους επιτυχίας και αποτυχίας, διαποτίζοντάς τους με τον φόβο ότι μπορούσαν πράγματι να είναι οι Εβραίοι και όχι αυτοί οι εκλεκτοί του Θεού. Το μίσος τους πήγαζε από τη δεισιδαιμονική σύλληψη ότι οι Εβραίοι, παρά τα μέχρι τότε φαινόμενα, μπορούσαν ν' αναδειχθούν οι τελικοί νικητές της παγκόσμιας ιστορίας.⁷⁶ "Φόβος και μίσος είχαν θραφεί και κάπως εκλογικευθεί από το γεγονός ότι ο χριστιανισμός, μια θρησκεία ιουδαϊκής καταγωγής, είχε ήδη κατακτήσει το Δυτικό ανθρώπινο είδος. Καθοδηγούμενοι από τη γελοία τους δεισιδαιμονία, οι ηγέτες των κινημάτων Παν- βρήκαν εκείνο το κρυμμένο δοντάκι στη μηχανική της ιουδαϊκής ευσέβειας που έκανε εφικτή μία πλήρη αντιστροφή και διαστρέβλωση, έτσι ώστε η επιλογή από τον Θεό ήταν πια ο μύθος όχι για μία έσχατη πραγματοποίηση του ιδανικού μιας κοινής ανθρωπότητας – αλλά για την τελική καταστροφή της".⁷⁷ Ιμπεριαλιστική βιαιότητα, δομικός ρατσισμός και επέκταση ως αυτοσκοπός συνδυάστηκαν με τον αντεθνισμό και τον εθνοφυλετικό εθνικισμό των κινημάτων Παν-, δημιουργώντας εκείνο το εκρηκτικό κτηνώδες μείγμα που οδήγησε, τελικά, στον φονικό αντισημιτισμό.

75 *Αυτ.*, σ. 142

76 Χάννα Άρεντ, *Οι ρίζες του Ολοκληρωτισμού – Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 162

77 *Αυτ.*, σ. 162-163

Κοινωνικός αντισημιτισμός

Οι Εβραίοι και η κοινωνία

Παρά το γεγονός ότι, για την Arendt, ο αντισημιτισμός είναι καθαρά πολιτικό φαινόμενο, και γι' αυτό η απάντηση σε αυτόν μπορεί να είναι μόνο πολιτική, για να τον κατανοήσουμε βαθύτερα θεωρεί απαραίτητο να τον εξετάσουμε σε συνδυασμό με την κοινωνική κατάσταση των Εβραίων, η οποία είχε οδηγήσει αμφοτέρους Εβραίους και μη Εβραίους να θεωρούν την εβραϊκότητα μια εγγενή φυσική κατάσταση.⁷⁸

Λόγω της έλλειψης πολιτικής εμπειρίας, οι Εβραίοι δεν κατάφεραν να αποτιμήσουν εγκαίρως τους πολύ πραγματικούς πολιτικούς κινδύνους του αντισημιτισμού, ενώ η εύλογη – όπως είδαμε – και αμοιβαία προκατάληψή τους προς τον λαό, αφενός, και η θετική τους στάση προς την εξουσία, αφετέρου, έκανε ακόμα πιο δυσδιάκριτη την πολιτική τους θέση και την κοινωνική δυσμενή διάκριση εναντίον τους. Δυσκολεύονταν, μας λέει η Arendt, να διακρίνουν το πολιτικό επιχείρημα από την απλή αντιπάθεια, πόσο μάλλον όταν αυτά εξελίσσονταν παράλληλα.⁷⁹ Παρ' όλα αυτά, οι συνθήκες ανάπτυξής τους εντοπίζονται σε δύο διαφορετικές στιγμές της χειραφέτησης. Από τη μία, ο πολιτικός αντισημιτισμός αναπτύχθηκε επειδή οι Εβραίοι συνδέονταν με το κράτος διαχωριζόμενοι από την κοινωνία, η δε κοινωνική δυσμενής διάκριση είχε τις ρίζες της στην αυξανόμενη ισότητα των Εβραίων με τις άλλες ομάδες.

Η μαζική είσοδος των Εβραίων στην κοινωνία – της οποίας, στην πραγματικότητα, δεν αποτελούσαν μέλη – σηματοδοτεί μια νέα εποχή για τους ίδιους τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Τα έδικτα χειραφέτησης εξασφάλισαν τη νομική, πολιτική και οικονομική ισότητα των Εβραίων,⁸⁰ παραβλέποντας, όμως, το γεγονός ότι υπήρχαν πολύ πραγματικές διαφορές ανάμεσα σε αυτούς και τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Η πολιτική ισότητα, λοιπόν,

78 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 47

79 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 83

80 Η Arendt σημειώνει πως πραγματική κοινωνική και οικονομική ισότητα δεν επιτεύχθηκε ποτέ, βλ. *Αυτ.*, σ. 84

όχι μόνο δεν αναιρούσε αυτές τις διαφορές, αλλά τις έκανε κατά τέτοιο τρόπο ορατές, που γεννούσε ακόμα μεγαλύτερη ανισότητα. Η κοινωνική διαφορά, που δημιουργούσε τη διάκριση ανάμεσα σε "κανονικούς" και "μη κανονικούς", διαμόρφωσε μια επικίνδυνη νέα συνθήκη, στην οποία η κοινωνία των "κανονικών" περιόριζε το χώρο των διαφορετικών και "μη κανονικών", υπερτονίζοντας παράλληλα με μνησίκακο τρόπο τη διαφορετικότητά τους, και υποκινώντας, την ίδια στιγμή, μια ιδιαίτερη έλξη προς αυτούς. Αν και αυτή η αμφίσημη στάση απέναντι στους Εβραίους αποδείχθηκε πολιτικά άγονη, καθώς δεν συγκροτήθηκε ποτέ σε πολιτικό κίνημα, κατάφερε ωστόσο να καθορίσει την ιστορία του ευρωπαϊκού εβραϊσμού σε κοινωνικό επίπεδο και να δηλητηριάσει την κοινωνική ατμόσφαιρα εναντίον τους, επηρεάζοντας και διαμορφώνοντας την εβραϊκή ψυχολογία και συμπεριφορά.⁸¹

Η υψηλή κοινωνία του 19ου αιώνα, δεν φάνηκε ιδιαίτερα πρόθυμη να δεχτεί στους κόλπους της τους Εβραίους επί ίσοις όροις, παρά τους έκανε δεκτούς μόνο ως εξαιρέσεις. Ένας συνηθισμένος Εβραίος δεν είχε θέση μέσα στα σαλόνια των μη Εβραίων. Η ένταξή τους στην υψηλή κοινωνία καθοριζόταν από την εξωτικοποίηση της εβραϊκότητάς τους και την ταυτόχρονη αποποίηση των εβραϊκών χαρακτηριστικών τους. "Οι Εβραίοι που άκουγαν την παράξενη φιλοφρόνηση πως ήταν εξαιρέσεις, εξαιρετικοί Εβραίοι, ήξεραν πολύ καλά πως αυτή η αμφισημαντότητα – το ότι ήταν Εβραίοι και εν τούτοις, υποτίθεται, όχι σαν Εβραίοι – τους άνοιγε τις πόρτες της κοινωνίας. Συνεπώς, αν επιθυμούσαν μια τέτοια συναναστροφή, προσπαθούσαν “να είναι και εν τούτοις να μην είναι Εβραίοι”.⁸² Κάθε ένας έπρεπε να διαλέξει τι Εβραίος ήθελε να είναι, προκειμένου να γίνει αποδεκτός από την κοινωνία, πάντα ως εξαίρεση, ως ένας εξωτικός άλλος: παρίας, νεόπλουτος, ή βιώνοντας την αφομοίωση βασανιστικά, σε μια ασάφεια Εβραίου και μη Εβραίου.⁸³ Καλούνταν, λοιπόν, να μορφωθούν προκειμένου να μην συμπεριφέρονται σαν συνηθισμένοι Εβραίοι, έπρεπε όμως παράλληλα να φέρουν και κάτι το ασυνήθιστο, που θα διέγειρε την υψηλή κοινωνία ως ένα στοιχείο ξένο και

81 *Αвт.*, σ. 84

82 *Αвт.*, σ. 85

83 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 48

εξωτικό. Οι μορφωμένοι Εβραίοι έπρεπε να αποδείξουν ότι αποτελούν εξαιρέσεις μέσα στον περιφρονημένο και καταπιεσμένο λαό τους, αλλά και να αιτηθούν η διαφορά αυτή να αναγνωριστεί και να νομιμοποιηθεί ως προνόμιο ανάμεσά τους.⁸⁴ Όπως ήταν φυσικό, η κατάσταση αυτή, που επιζητούσε την κοινωνική αφομοίωση και όχι την πραγματική πολιτική χειραφέτηση των Εβραίων, μακροπρόθεσμα θα κατέληγε σε "ένα ιδιαίτερο είδος κομφορμισμού και όχι μια ουσιαστική παράδοση εξέγερσης".⁸⁵ Εκείνοι που προσαρμόστηκαν στις παράλογες απαιτήσεις της κοινωνίας, χωρίς απαραίτητα να τις καταλαβαίνουν πλήρως, επεδείκνυαν το γεγονός πως ήταν Εβραίοι, και ταυτόχρονα διαφοροποιούνταν από τους "Εβραίους εν γένει". Η εβραϊκή καταγωγή μπορούσε να είναι πλεονέκτημα και μειονέκτημα μαζί, αναλόγως πώς την αξιοποιούσε ο καθένας.⁸⁶ Οι ίδιοι, άλλωστε, γνώριζαν πως τόσο οι επιτυχίες όσο και οι αποτυχίες τους συνδέονταν άμεσα με το γεγονός της καταγωγής τους.

Μέσα σε αυτή την κατάσταση, που ήταν αποτέλεσμα της υλικής πραγματικότητας των Εβραίων και της αντικειμενικής τους θέσης ως ξένα σώματα μέσα στο κράτος, η συζήτηση για πολιτικά δικαιώματα και πολιτική χειραφέτηση αντικαταστάθηκε από θέματα που αφορούσαν αμιγώς την προσωπική τους εμπειρία και μετατράπηκε σε ιδιωτική υπόθεση. Αφού, σ' αυτές τις πολιτικές συνθήκες, υιοθέτησαν τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα τους διαφοροποιούσαν από "τον Εβραίο",⁸⁷ κατέληξαν να πειστούν αμφότεροι Εβραίοι και μη Εβραίοι ότι οι πρώτοι ήταν εγγενώς διαφορετικοί. Η εβραϊκότητα ταυτίστηκε με μια ψυχολογική ποιότητα. "Αντί να ορίζονται με εθνικότητα ή θρησκεία, οι Εβραίοι μετατράπηκαν σε μια κοινωνική ομάδα που τα μέλη της συμερίζονταν ορισμένες ψυχολογικές ιδιότητες και αντιδράσεις των οποίων το άθροισμα υποτίθεται ότι αποτελούσε την "εβραϊκότητα". Μ' άλλα λόγια, ο ιουδαϊσμός έγινε μια ψυχολογική ποιότητα, και το εβραϊκό ζήτημα έγινε περίπλοκο προσωπικό πρόβλημα για κάθε

84 Χάννα Αρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 88

85 *Αυτ.*, σ. 96

86 Βλ. την περίπτωση του Ντισραέλι, *Αυτ.*, σ. 100

87 Η Arendt κάνει λόγο για το φάντασμα "του Εβραίου", που είναι προϊόν της κοινωνικής δυσμενούς διάκρισης και όχι του πολιτικού αντισημιτισμού, και αφορά "τη διάκριση ανάμεσα στον Εβραίο ως άτομο και στον "Εβραίο εν γένει, στον Εβραίο παντού και πουθενά", βλ. *Αυτ.* σ. 91-92

Εβραίο ως άτομο".⁸⁸ Η Arendt σχολιάζει την σύλληψη της εβραϊκότητας από την οπτική του Proust, ο οποίος θεωρούσε ότι η έλξη που ασκούσε στα σαλόνια η εβραϊκότητα ως ποιότητα, ήταν αντίστοιχη με την έλξη που της ασκούσε η ομοφυλοφιλία: και οι δύο θεωρούνταν εξίσου εξωτικές και διαστροφικές.

Στον παραδοσιακό αντι – ιουδαϊσμό, οι Εβραίοι κατηγορούνται για το έγκλημα απέναντι στον γιο του Θεού, ενώ στον αντισημιτισμό, η εβραϊκότητα γίνεται διαστροφή. Ενώ το έγκλημα είναι μια πράξη η οποία δύναται να τιμωρηθεί, η διαστροφή είναι μια κατάσταση, ένα χαρακτηριστικό που δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμο και γι' αυτό πολύ δύσκολα μπορεί να ανατραπεί σαν πνευματική κατάσταση.⁸⁹ Αυτό είναι που έβλεπαν οι αντισημίτες στην εβραϊκότητα ως μια εγγενή ποιότητα. Η υψηλή κοινωνία, γοητευμένη από τους εξωτικούς, μη κανονικούς Εβραίους, δεν είχε πάψει να τους αντιλαμβάνεται ως προδότες. Είχε αλλάξει απλώς τη στάση της προς την προδοσία.⁹⁰ Ενώ για τους μη Εβραίους η εβραϊκότητα σήμαινε διαστροφή, για τους Εβραίους σήμαινε έμφυτη αρετή, μια εσωτερικευμένη διαφορετική ποιότητα που ήταν αποτέλεσμα της εβραϊκής γέννησης και όχι αποτέλεσμα ατομικής επιλογής. Η νέα αυτή συνθήκη έκανε πολύ επισφαλή τη θέση των Εβραίων μέσα στην κοινωνία, όπου από τη μία επεδείκνυαν και από την άλλη έκρυβαν την ταυτότητά τους, επαίρονταν αλλά και έδειχναν ταπεινότητα. "Σ' αυτήν την αμφισήμαντη κατάσταση η εβραϊκότητα ήταν για το άτομο Εβραίο συγχρόνως μία υλική κηλίδα και ένα μυστηριώδες προσωπικό προνόμιο, αμφότερα εγγενή σ' έναν "φυλετικό προσανατολισμό".⁹¹ Όσο εύκολα η υψηλή κοινωνία διεγειρόταν από αυτή τη "διαστροφή", το ίδιο εύκολα μπορούσε να στραφεί εναντίον της. Αν η εβραϊκότητα ήταν μια εγγενής ποιότητα, τότε ήταν εξίσου και μια παγίδα, πάνω στην οποία βασίστηκαν οι ναζί για να συλλάβουν πως οι "φύσει διεφθαρμένοι" προορίζονταν για μαζική εξολόθρευση.⁹²

Απεκδύομενοι τις θρησκευτικές και πολιτικές συνδηλώσεις της καταγωγής τους, οι Εβραίοι δεν

88 *Αвт.*, σ. 97

89 Seyla Benhabib, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Oxford: 2003., σ. 66

90 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 116

91 *Αвт.*, σ. 117

92 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 49

εκτίμησαν σωστά την πολιτική τους κατάσταση και ακολούθησαν το ρόλο που τους επιφύλασσε η κοινωνία. Η ευαλωτότητά τους τους οδηγούσε στην ανάγκη να εξαφανιστούν μέσα στην κοινωνία, αντί να αγωνιστούν συλλογικά διεκδικώντας καθολικά δικαιώματα για να αλλάξουν την κοινωνική και πολιτική τους κατάσταση. Εδώ αναδύεται και πάλι η θέση εκείνη της Arendt, που βρίσκεται στον πυρήνα της πολιτικής και φιλοσοφικής της σκέψης, ότι δεν υπάρχουν ιστορικές αιτίες που συνεπάγονται αυστηρά και αναγκαία ένα αποτέλεσμα, καθώς υπάρχει η ιστορική και πολιτική δυνατότητα αποφυγής τους. Αναζητώντας την κοινωνική αφομοίωση, οι Εβραίοι δεν αντιλήφθηκαν τον παραπλανητικό και αυτοκαταστροφικό της χαρακτήρα, και αντί να υπερασπιστούν εαυτούς ως Εβραίους, οδηγήθηκαν στην εβραϊκή αυτοκτονία.⁹³

Τα όσα αναφέρθηκαν δεν αναιρούν την πάγια θεώρηση της Arendt για τον αντισημιτισμό ως πολιτικό και όχι ως κοινωνικό φαινόμενο, αποδίδουν όμως και στον κοινωνικό αντισημιτισμό τις ευθύνες που του αναλογούν για όσα επακολούθησαν. "Οι αποφασιστικές δυνάμεις για τη μοιραία μετακίνηση των Εβραίων στο κέντρο της θύελλας των συμβάντων ήταν αναμφίβολα πολιτικές· αλλά το ότι οι αντιδράσεις της κοινωνίας στον αντισημιτισμό και οι ψυχολογικές αντανάκλασεις του εβραϊκού ζητήματος στο άτομο είχαν μια κάποια σχέση με την ιδιαίτερη ωμότητα, την οργανωμένη και υπολογισμένη επίθεση σε όλα τα άτομα εβραϊκής καταγωγής, αυτό ήταν ήδη χαρακτηριστικό του αντισημιτισμού της υπόθεσης Ντρέυφους. Αυτή η υποκινούμενη από το πάθος καταδίωξη του "Εβραίου εν γένει", του "Εβραίου παντού και πουθενά", δεν μπορεί να κατανοηθεί, αν θεωρήσουμε την ιστορία του αντισημιτισμού ως οντότητα από μόνη της, ως απλό πολιτικό κίνημα. Κοινωνικοί παράγοντες, που δεν υπολογίζονται στην πολιτική ή οικονομική ιστορία, κρυμμένοι κάτω από την επιφάνεια των συμβάντων, [...] άλλαξαν την πορεία που θα είχε πάρει ο απλός πολιτικός αντισημιτισμός αν αφηνόταν μόνος του, και η οποία θα είχε πιθανόν καταλήξει σε αντιεβραϊκή νομοθεσία και

93 Richard J. Bernstein, *Hannah...*, ό.π., σ. 38

μέχρι σε μαζική εκδίωξη αλλά όχι σε ολοκληρωτική εξολόθρευση".⁹⁴

Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί, παρά μάλλον ενισχύει την αντίληψη ότι η κοινωνική χειραφέτηση όχι μόνο δεν ταυτίζεται, αλλά είναι ασύμβατη με την πολιτική χειραφέτηση.⁹⁵

Εσφαλμένα, όλοι οι υποστηρικτές της αφομοίωσης θεωρούσαν την αποδοχή από την κοινωνία προϋπόθεση για τη χειραφέτηση των Εβραίων. "Ήταν από τα πιο ατυχή γεγονότα του εβραϊκού λαού το ότι μόνον οι εχθροί του και σχεδόν ποτέ οι φίλοι του δεν κατάλαβαν ότι το εβραϊκό ζήτημα ήταν πολιτικό".⁹⁶ Αν εκλάβουμε τον αντισημιτισμό ως κοινωνικό φαινόμενο, μας λέει ο Bernstein, τότε θα μιλάμε για μια χειραφέτηση από την εβραϊκότητα προκειμένου να επιτευχθεί η αποδοχή από την κοινωνία. Αυτό όμως θα ήταν ένα ατομικό εγχείρημα που θα αναζητούσε την εξαίρεση, το προνόμιο, και δεν θα αφορούσε τους Εβραίους ως σύνολο.⁹⁷ Οι ιστορικές συνθήκες που καθόριζαν το πρόβλημα της κοινωνικής αφομοίωσης ήταν εξίσου ώριμες και δημιουργούσαν το πεδίο για διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων για τους Εβραίους ως *Εβραίους*.⁹⁸

Η εβραϊκή χειραφέτηση ως ιστορικό και πολιτικό διακύβευμα

Στην ανάλυσή της για τον αντισημιτισμό, η Arendt επιχειρεί να μελετήσει σε βάθος τη σύγχρονη ιστορία του εβραϊκού λαού, καθώς και τις πολιτικές εξελίξεις που την τοποθέτησαν στο επίκεντρο των παγκόσμιων γεγονότων. Τοποθετεί τον ναζισμό και το Ολοκαύτωμα στην καρδιά του 20ου αιώνα, και προσπαθεί να απαντήσει στο πώς ο αντισημιτισμός κατέληξε σε εργοστάσια θανάτου, πώς από γνώμη (*opinion*) μετατράπηκε σε ιδεολογία, και πώς μετασχηματίστηκε, τελικά, στο πιο αποτελεσματικό όπλο για την οργάνωση και τη χειραγωγή διασκορπισμένων μαζών.⁹⁹ Στην ανάγνωσή της του απόλυτου κακού διακυβεύεται

94 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 123

95 Richard J. Bernstein, *Hannah...*, ό.π., σ. 57

96 Χάννα Άρεντ, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός...*, ό.π., σ. 86

97 Richard J. Bernstein, *Hannah...*, ό.π., σ. 25

98 *Αυτ.*

99 *Αυτ.*, σ. 70

η ανθρώπινη φύση στο σύνολό της. Κάτω από την ολοκληρωτική αρχή του "όλα είναι δυνατά", ο ολοκληρωτισμός επιχείρησε να την μεταλλάξει και να φτιάξει ένα πλάσμα απάνθρωπο, χωρίς την ικανότητα της κρίσης ή της επιλογής, χωρίς καμία πίστη στην ελευθερία και την ευθύνη.¹⁰⁰ "Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, προσπαθώντας να αποδείξουν ότι όλα είναι δυνατά, ανακάλυψαν, χωρίς να το ξέρουν, ότι υπάρχουν εγκλήματα που οι άνθρωποι δεν μπορούν ούτε να τιμωρήσουν ούτε να συγχωρήσουν. Το αδύνατο, όταν έγινε δυνατό, έγινε το απόλυτο κακό, που δεν συγχωρείται ούτε τιμωρείται, αφού δεν μπορεί πια να εξηγηθεί με τα χαμηλά κίνητρα του προσωπικού συμφέροντος, της ενοχής, της ζήλιας, της έχθρας, της δίψας για εξουσία και της δειλίας. Έγινε αυτό που ο θυμός δεν μπορεί να εκδικηθεί, που η αγάπη δεν μπορεί να υποφέρει, ούτε η φιλία να συγχωρέσει. Όπως τα θύματα μέσα στα εργοστάσια του θανάτου δεν είναι πια "άνθρωποι" στα μάτια των δημίων τους, έτσι κι αυτό το τελείως καινούριο είδος δολοφόνων ξεπερνάει τα όρια όπου μπορεί να εξασκηθεί η ανθρώπινη αλληλεγγύη απέναντι στο αμάρτημα".¹⁰¹ Στο απόλυτο κακό ενσαρκώνεται το τέρας του ναζισμού, καταλυτικό στοιχείο για τον οποίο ήταν αναμφίβολα ο αντισημιτισμός, κι έτσι, αν καταφέρουμε να κατανοήσουμε τον τελευταίο, θα είμαστε μάλλον ένα βήμα πιο κοντά στο να κατανοήσουμε την καθεαυτή ουσία της βαρβαρότητας.

Παρόλα αυτά, για την Arendt, αυτή είναι μόνο η μία, και σίγουρα η πιο ουσιαστική, πλευρά της ιστορίας. Όπως αναφέρθηκε και προηγούμενα, η Arendt αρνείται την ιστορική αναγκαιότητα και θεωρεί πως υπάρχει η πολιτική δυνατότητα αποφυγής των ιστορικών συμβάντων, κεντροβαρίζοντας στην πολιτική ευθύνη του δράντος. Έτσι, η έμφαση που αποδίδει στο ανθρώπινο πράττειν, "προϋποθέτει το αυτεξούσιο της ανθρώπινης ύπαρξης και συνεπάγεται τη σύλληψη της ιστορίας ως διακυβέματος".¹⁰² Σ' αυτό το ιστορικό διακύβευμα, λοιπόν, θεωρεί πως οφείλουμε να εξετάσουμε πώς οργανώθηκαν ή δεν οργανώθηκαν οι ίδιοι οι Εβραίοι και

100 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 23-24

101 Παρατίθεται στο Πηνελόπη Κουφοπούλου, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της Χάννα Αρεντ*, 2003, σ. 19

102 *Αυτ.*, σ. 5

γιατί δεν αντιλήφθηκαν εγκαίρως το πολιτικό αδιέξοδο στο οποίο είχαν εν μέρει οι ίδιοι υποβάλλει τους εαυτούς τους. Λόγω της δικής της προσωπικής εμπειρίας, αξιολογούσε το ανήκειν σε μια πολιτική κοινότητα και το "δικαίωμα να έχεις δικαιώματα" ως το βασικότερο και πολυτιμότερο δικαίωμα – εκείνο ακριβώς που οι ναζί αρνήθηκαν στους Εβραίους.¹⁰³ Όπως το εβραϊκό ζήτημα είναι πρωτίστως και κύρια πολιτικό, έτσι και η απάντηση σε αυτό είναι και πρέπει να είναι πολιτική. Γι' αυτό, η ίδια πίστευε βαθιά πως οι Εβραίοι έπρεπε να οργανωθούν "από τα κάτω", και από κοινού με άλλες καταπιεσμένες ομάδες να παλέψουν για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους ως Εβραίοι.¹⁰⁴ Μόνο αν οι ίδιοι συνειδητοποιούσαν την πολιτική τους ευθύνη θα διεκδικούσαν την πραγματική πολιτική χειραφέτηση και δεν θα περιορίζονταν στις, εν τέλει αποπροσανατολιστικές, προσπάθειες για κοινωνική αφομοίωση. Όμως, η έλλειψη πολιτικής εμπειρίας και η συνακόλουθη άρνησή τους να αναλάβουν πολιτική ευθύνη και πολιτική δράση, τους άφησε τελείως έκθετους και απροετοίμαστους στις δύο μορφές πολιτικού αντισημιτισμού, όπως αυτές αναδύθηκαν τόσο τον 19ο και όσο και τον θυελλώδη και καταστροφικό 20ο αιώνα. Πολύ περισσότερο, γράφει η Canovan, δεν σκέφτηκαν ποτέ τι αποτέλεσμα μπορεί να επέφερε η θεώρησή τους ως εκλεκτής φυλής, καθώς ο εθνοφυλετικός εθνικισμός βασίστηκε σε μια "καρικατούρα της εβραϊκής αυτοαντίληψης"¹⁰⁵ – και αυτή ήταν, για την Arendt, η πιο σκληρή εκδίκηση της ιστορίας.

Επιστρέφοντας στο σήμερα και αξιοποιώντας όλα τα πολύτιμα, παρότι πολλές φορές αμφιλεγόμενα, αναλυτικά εργαλεία που κληρονομήσαμε από την ανάγνωση της Arendt πάνω στον αντισημιτισμό, οφείλουμε με τη σειρά μας να επισημάνουμε πως αυτός δεν τελείωσε ούτε με την ήττα των ναζί στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ούτε με τις δίκες της Νυρεμβέργης, ούτε με την, αναμφισβήτητα ηθικά και ιστορικά επιβεβλημένη, θανατική καταδίκη του Eichmann από το ισραηλινό δικαστήριο. Καθώς ο ρατσισμός δηλώνει το τέλος της ανθρωπότητας και

103 Richard J. Bernstein, *Hannah...*, ό.π., σ. 11

104 *Αвт.*, σ. 10

105 Margaret Canovan, *Hannah...*, ό.π., σ. 51

σηματοδοτεί τον φυσικό θάνατο του ανθρώπου,¹⁰⁶ τότε το δίλημμα, όπως αυτό προκύπτει από την Arendt,¹⁰⁷ είναι σαφές και, μπορούμε να πούμε με σιγουριά, εξίσου επίκαιρο: ή πολιτισμός ή βαρβαρότητα.

106 *Αυτ.*, σ. 66

107 *Αυτ.*, σ. 21-22

Theodor W. Adorno – Max Horkheimer

Όμοια με την Arendt, το θεωρητικό ενδιαφέρον των Theodor W. Adorno και Max Horkheimer σχετικά με μια ανάλυση του αντισημιτισμού, πυροδοτήθηκε μετά την άνοδο των ναζί στην εξουσία,¹⁰⁸ στρεφόμενο τόσο προς μια μελέτη του φαινομένου, όσο και προς μια κριτική της ίδιας της νεωτερικότητας. Για τους δύο στοχαστές, το Άουσβιτς αποτελεί κλειδί για την ερμηνεία της τελευταίας, και είναι αυτό που φανερώνει τη σκοτεινή πλευρά του διαφωτισμού και την αντιστροφή του σε βαρβαρότητα.¹⁰⁹ Η εμπειρία του Ολοκαυτώματος, ως απόλυτη πράξη φρίκης, θέτει επιτακτικά και αδιαμφισβήτητα στους κόλπους της Κριτικής Θεωρίας την ανάγκη εύρεσης καινούργιων τρόπων κατανόησης της κοινωνίας και της πολιτικής. Για τους ίδιους, δεν μπορούμε να εξετάσουμε το Ολοκαύτωμα αποκομμένο από τη νεωτερικότητα. Λαμβάνοντας υπόψη πως το κακό ανέκαθεν προσωποποιούνταν στους Εβραίους, είναι απαραίτητο να μπορούμε να εξηγήσουμε *γιατί* και *πώς*¹¹⁰ η εξόντωσή τους κατέστη δυνατή και υλοποιήθηκε στη ναζιστική Ευρώπη.¹¹¹ Η κόλαση των ναζιστικών στρατοπέδων βρίσκεται για την Κριτική Θεωρία στον πυρήνα του κοινωνικού ανορθολογισμού, και αυτό είναι το πλαίσιο στο οποίο αναζητά καινούργια εργαλεία ανάλυσης.¹¹²

Διατηρώντας ως επιστημολογική μήτρα τη μαρξική κοινωνική θεωρία, οι δύο θεωρητικοί αξιοποιούν τα εργαλεία της φροϋδικής ψυχανάλυσης, καθώς και την ίδια την ανάλυση του Freud για τον θρησκευτικό αντισημιτισμό, υπερβαίνοντάς τον.¹¹³ Θεωρούν πως μια θεωρητική ανάλυση για το εβραϊκό μίσος έχει τις ρίζες της στην αρχέγονη ιστορία, η οποία όμως δεν

108 Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι το φαινόμενο του αντισημιτισμού άρχισε να καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο στη σκέψη και το έργο τους από το 1940 και έπειτα. Τη δεκαετία του 1930 η μόνη ενασχόληση με το ζήτημα ήταν ένα άρθρο του Horkheimer με τίτλο “Οι Εβραίοι και η Ευρώπη” και αυτό μόλις το 1939, στο οποίο η ανάλυσή του ήταν μάλλον προβληματική και αφορούσε κατά κύριο λόγο την ταύτιση των Εβραίων με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, βλ. Μαξ Χορκχάμερ, *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Έρασμος, Αθήνα 2006 και Βίκυ Ιακώβου, Η ανάλυση του αντισημιτισμού στον Αντόρνο, *Αξιολογικά*, τχ. 20, Νοέμβριος 2008, σ. 12-14

109 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση και "Διαλεκτική του Διαφωτισμού"*, Ύψιλον 2006, σ. 144

110 Βίκυ Ιακώβου, Η ανάλυση..., ό.π., σ. 17

111 Lars Rensmann, *The Politics of Unreason, The Frankfurt School and the Origins of Modern Antisemitism*, Sunny Press, New York 2017, σ. 167

112 *Αυτ.*, σ. 218

113 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 162

αφορά μόνο ψυχολογικούς παράγοντες, αλλά πρέπει να διερευνηθεί στις αρχαϊκές κοινωνικές κινήσεις.¹¹⁴ Τα *Στοιχεία του αντισημιτισμού* επιχειρούν να εισφέρουν ακριβώς σ' αυτήν την προσπάθεια συγγραφής μιας προϊστορίας του αντισημιτισμού, η οποία δεν είναι ψυχολογική αλλά κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένη. Στις επικρίσεις που ήθελαν η έκθεση των *Στοιχείων του αντισημιτισμού* να συνιστά μια ψυχολογική προσέγγιση, οι Horkheimer και Adorno απαντούν πως ο αντισημιτισμός δεν μπορεί να εξηγηθεί αμιγώς ψυχολογικά. Στον πυρήνα της ανάλυσής τους βρίσκονται κοινωνικές καταστάσεις, οι οποίες δίνουν αδιαμφισβήτητα την προτεραιότητα στους κοινωνικούς καταναγκασμούς έναντι των ψυχολογικών. Ενστερνίζονται την άποψη του Freud ότι δεν υπάρχει μόνο μια αιτία που να εξηγεί το αντιεβραϊκό μίσος, εντούτοις αποκλείουν μια θετικιστικού τύπου πολυαιτιακή ερμηνεία του αντισημιτισμού, που περιορίζεται στο να απαριθμεί απλώς τα αιτιακά δεδομένα του φαινομένου χωρίς να επιδιώκει τη διαλεκτική τους διαμεσολάβηση, και καταλήγοντας να είναι μια στείρα εγκυκλοπαιδική έκθεση.¹¹⁵ Για τον λόγο αυτό, οι θέσεις στα *Στοιχεία του αντισημιτισμού* δεν πρέπει να διαβαστούν κατά μόνας. Αντίθετα, η μία διεισδύει και εισχωρεί μέσα στην άλλη, οι ιστορικές δυνάμεις διαμεσολαβούνται από τις ψυχοκοινωνικές, το καθολικό διαλέγεται με το ιδιαίτερο, και δίνεται η προοπτική μιας ανταγωνιστικής ριζοσπαστικής ανάλυσης της κοινωνικής ολότητας. Όπως φαίνεται και από τον τίτλο, οι δύο στοχαστές δεν επιδιώκουν να γράψουν μια συμπαγή και γενική θεωρία του αντισημιτισμού. Γράφουν, ωστόσο, μια – κατά το δυνατόν – ολιστική θεωρία, που αποτελεί και το πιο πλούσιο εγχείρημα ανάλυσης του αντισημιτισμού από τη σκοπιά της Κριτικής Θεωρίας.¹¹⁶ Οι δυο τους δεν αντιλαμβάνονται την ιστορία γραμμικά, σαν μια τυπική λογική συνέχεια. Αντίθετα, θέλουν να εντοπίσουν εκείνα τα θραύσματα της ιστορίας, που δεν ανταποκρίνονται στους αυστηρούς κανόνες της ιστορικής εξέλιξης,¹¹⁷ και για τον λόγο αυτό πάνε πίσω στις ρίζες του πολιτισμού.

114 Jack Jacobs, *Horkheimer...*, ό.π., σ. 162

115 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 165

116 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 276-277

117 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis of Judgment: Arendt and Adorno on Antisemitism and the Modern Condition, Arendt and Adorno, Political and Philosophical Investigations*, Stanford University Press, Stanford California 2012, σ. 201

Ενώ η σύλληψή τους για μια προϊστορία του αντισημιτισμού εκτείνεται στα βάθη της ανθρώπινης ιστορίας, εντούτοις δεν συνιστά η ίδια αναχρονισμό.¹¹⁸ Πιο συγκεκριμένα, εδράζεται στην κριτική κατανόησή τους της νεωτερικότητας, που με την ενσωμάτωση της ψυχανάλυσης και την ανακάλυψη της λιβιδούς, αναδύεται το πώς η κοινωνική αρχή της κυριαρχίας συναντάται με την ψυχολογική αρχή της καταπίεσης των ορμών.¹¹⁹ Η διαλεκτική του καθολικού και του ιδιαίτερου αποκαλύπτει πώς ο αντισημιτισμός αξιοποιεί βαθύτερες κοινωνικές συγκρούσεις, για να χειραγωγήσει και να κατευθύνει εσώτερες, ασυνείδητες τάσεις. Αξίζει να αναφερθεί πως ο Adorno τοποθετεί στον πυρήνα της σκέψης του τη μετάβαση της ανθρωπότητας από το νομαδισμό στη μόνιμη εγκατάσταση, ανάγοντάς την σε μία από τις μεγαλύτερες θυσίες που έκανε ποτέ η ανθρωπότητα. Η μόνιμη εγκατάσταση των ανθρώπων, που συνδέεται άμεσα με τη μετάβαση από τη σχόλη στην εργασία και την αναγκαία παραίτηση από τις ορμές, είναι ακριβώς αυτό που αρνήθηκαν να κάνουν οι Ιουδαίοι, παραμένοντας διασπαρμένοι ανά τον κόσμο νομάδες. Οι μετέπειτα διαχρονικές κατηγορίες εναντίον τους, ότι οι ίδιοι δήθεν αρνήθηκαν την εργασία και έκτοτε “παρασιτούν” στις κοινωνίες που τους φιλοξενούν, δεν είναι παρά ο εκλογικευμένος φθόνος των τελευταίων για το τραύμα που υπέστησαν, σε συνδυασμό με την κατασκευή της εβραϊκής φύσης μέσα στην αντισημιτική φαντασία τους.¹²⁰ Αν η αναπαραγωγή της καταπίεσης μέσα από την συγκεκριμένη οργάνωση της εργασίας σε μια ταξική κοινωνία δεν επιτρέπει την επιστροφή σε έναν πρότερο ευδαίμονα βίο, τότε όχι μόνο δεν επιτρέπεται κανείς να είναι ευδαίμων, αλλά και πόσο μάλλον να ζυπνάει τις μνήμες του παραδείσου. Εδώ, η φρουδική νοσταλγία του παρελθόντος συναντά τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, και με την ανάδυση όλων εκείνων των εννοιών των σχετικών με την έννοια της εργασίας, εντοπίζουμε το σημείο εκκίνησης βάσει του οποίου, σύμφωνα με

118 Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Studies in Philosophy and Political Science, Research Project on Antisemitism*, Institute of Social Research, New York 1941, σ. 124

119 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 52

120 Jonathan Judaken, *Blindness and Insight: The Conceptual Jew in Adorno and Arendt's Post-Holocaust Reflections on the Antisemitic Question*, στο Lars Rensmann, Schulze Julia, *Arendt and Adorno, Political and Philosophical Investigations*, Stanford University Press, Stanford California 2012, σ. 186

τον Adorno, είναι δυνατή μια πραγματική προϊστορία του αντισημιτισμού.¹²¹

Στο σημείο αυτό, και πριν προχωρήσουμε στην κυρίως ανάλυση, κρίνεται απαραίτητο να επαναλάβουμε πως το context στο οποίο αναπτύσσεται η κριτική τους, το οποίο αποτελεί και τον θεμέλιο λίθο της έκθεσής τους για τον αντισημιτισμό, είναι η ίδια η διαλεκτική του διαφωτισμού. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αποτελεί μια φιλοσοφική κριτική, η οποία κατά κύριο λόγο συγκροτείται γύρω από την κριτική στο ταυτιστικό σκέπτεσθαι,¹²² αναδεικνύοντας παράλληλα την έννοια της αυτοσυντήρησης και την έννοια της κυριαρχίας πάνω στη φύση. Οι δύο συγγραφείς εκκινούν από το δεδομένο πως βασικός στόχος του διαφωτισμού ήταν να απαλλάξει τους ανθρώπους από το φόβο και να τους εγκαταστήσει ως κυρίους, και καταλήγουν στην κατά απόλυτο τρόπο εδραιωμένη κυριαρχία των τελευταίων. Σήμερα, η κυριαρχία των ανθρώπων κατάφερε όχι μόνο να κερδίσει τον επιστημονικό σεβασμό των λαών, αλλά έγινε ταυτόχρονα η ίδια εκείνο το οχυρό, μπροστά στο οποίο καμία αμφισβήτηση δε χωράει, και ακόμη και η επαναστατική φαντασία αυτοεκλαμβάνεται ως ‘ουτοπιστική φαντασιοκοπία’.¹²³ Εδώ εντοπίζεται μια βασική προβληματική των Max Horkheimer και Theodor Adorno στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*: ο επιστημονικός σεβασμός των λαών είναι ο μυθικός επιστημονικός σεβασμός,¹²⁴ ο διαφωτισμός ξεπέφτει ο ίδιος στη μυθολογία. Στο συλλογικό αυτό έργο, όμως, οι δύο στοχαστές δεν επιχειρούν μόνο να αποδείξουν την αυτοαναίρεση του διαφωτισμού και τη μυθική του διάσταση. Πρωτίστως, θέλουν να καταδείξουν, σε μια ύστατη κραυγή απόγνωσης, την ακραία του συνέπεια· την κατάρρευση του πολιτισμού σε βαρβαρότητα. Η απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεσμά του μύθου δε σήμανε την είσοδο της ανθρωπότητας σε μια νέα "πεφωτισμένη" εποχή.¹²⁵ Αντίθετα, η κοινωνική πρόοδος, καθοριζόμενη από αμιγώς ωφελμιστικά κριτήρια, τείνει "να εκμηδενίσει τον ίδιο το σκοπό που

121 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 163-165

122 *Αυτ.*, σ. 167

123 Μαξ Χορκχάιμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 86-87

124 *Αυτ.*, σ. 86

125 Θεόδωρος Γεωργίου, *Η φιλοσοφία ως κριτική κοινωνική θεωρία*, 2001, <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20624#page/1/mode/1up>, σ. 63

οφείλει να πραγματώσει – την ιδέα του ανθρώπου"¹²⁶ και υποπίπτει τελικά στο αντίθετο της, την κοινωνική παρακμή. Γιατί, λοιπόν, διερωτώνται οι Horkheimer και Adorno, "η ανθρωπότητα, αντί να εισέλθει σε μια πραγματικά ανθρώπινη κατάσταση, βυθίστηκε σε μια νέου τύπου βαρβαρότητα;" Στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* όχι μόνο ορθώνεται μια προσπάθεια ριζοσπαστικής κριτικής του ίδιου του διαφωτισμού στην ολότητά του, αλλά προτείνεται και μια θεωρία για την προέλευση και τη συγκρότηση του ορθολογικού ειδέναι και της εργαλειακής του λειτουργίας, που περνά μέσα από τα ιστορικά στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης, και συγκεκριμένα από το μυθικό στο διαφωτιστικό μοντέλο. Τη μετάβαση αυτή συνοδεύει μια ριζική αλλαγή στον τρόπο του σκέπτεσθαι: η επικράτηση του διαφωτισμού ως εξηγητικό και συγκροτητικό μοντέλο για τον κόσμο ισοδυναμεί με την επικράτηση εργαλειακών πρακτικών, κομβικών για να ορίσουν τη σχέση του ανθρώπου με τη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα τόσο σε υλικό όσο και σε γνωστικό επίπεδο. Η διαδικασία της αυτοσυντήρησης και η διαδικασία της κυριαρχίας πάνω στη φύση είναι οι δύο βασικές κοινωνικές διαδικασίες πάνω στις οποίες δομείται η διαφωτιστική κατασκευή.¹²⁷

Τα *Στοιχεία του Αντισημιτισμού* όχι μόνο δεν μπορούν να διαβαστούν αποκομμένα από την επιμέρους κριτική στη νεωτερικότητα, αλλά συνομιλούν αδιάκοπα μαζί της. Αυτή είναι η φιλοσοφική μήτρα των *Στοιχείων*, και τα ίδια συμβάλλουν τα μέγιστα στην ανάπτυξή της, εντασσόμενα παράλληλα στην ολότητά της. Διακρίνουμε εδώ μια κυκλική φιλοσοφική διαδρομή: τα γεγονότα που σημάδεψαν το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα και κορυφώθηκαν στη φρίκη του Ολοκαυτώματος, που αποτελεί και τη μεγαλύτερη στιγμή βαρβαρότητας της ανθρώπινης ιστορίας, απαιτούν αναστοχασμό και καινούργια αναλυτικά εργαλεία. Καρπός αυτής της επεξεργασίας είναι η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, η οποία θα παράξει στην πορεία φιλοσοφικές απαντήσεις και θα θέσει φιλοσοφικά ερωτήματα γύρω από την έννοια του αντισημιτισμού και την ερμηνεία του εθνικοσοσιαλισμού. Η κριτική στην τυπική λογική

126 Μαξ Χορκχάμερ, *Η έκλειψη του λόγου*, μτφρ. Θέμις Μίνουγλου, Κριτική 1987, σ. 10

127 Θεόδωρος Γεωργίου, *Η φιλοσοφία...*, ό.π., σ. 64-66

αναλύεται παράλληλα με την κριτική στην παράνοια, και εκεί ακριβώς εντοπίζεται το κλειδί της ανάλυσης και κατανόησης του αντισημιτισμού.¹²⁸

Οι Εβραίοι ως αντιφυλή και η φιλελεύθερη καταδίκη της διαφοράς

Για τους Horkheimer και Adorno ο αντισημιτισμός φέρνει στην επιφάνεια δύο φύσει αντικρουόμενες θέσεις, μια φασιστική και μια φιλελεύθερη. Και οι δύο θέσεις, ενώ ψεύδονται, την ίδια στιγμή και με διαφορετικό τρόπο καθίστανται αληθινές. Από τη μία, οι Εβραίοι είναι για τους φασίστες η αντιφυλή, ‘ή αρνητική αρχή ως τέτοια’. Η ευτυχία της ανθρωπότητας εξαρτάται από τον αφανισμό τους. Οι έννοιες του ρατσισμού και των μειονοτήτων δεν επαρκούν για να εξηγήσουν τη ναζιστική κτηνωδία εναντίον τους. Οι φασίστες, ήτοι το απόλυτο κακό, στιγματίζουν τους Εβραίους ως τέτοιο καθιστώντας τους εν τοις πράγμασι τον περιούσιο λαό, καθώς επιλέγουν πάνω τους να εκφορτώσουν την οργή τους. Το κοινωνικό ψεύδος που παρήγαγε η φασιστική ιδεολογία με τη φυλετική θεωρία και τη θεώρησή των Εβραίων ως αντιφυλή, προέβαλε πάνω σ’ αυτούς την απόλυτη επιθυμία για εξόντωση και οι εθνικοσοσιαλιστές ήταν εκείνοι που, εξοντώνοντάς τους, αυτοκλήθηκαν να υλοποιήσουν και να κάνουν αληθινή αυτή τη διαφορά.¹²⁹ Η θυσία δεν είναι πια συμβολική, η γη πρέπει να καθαριστεί από αυτούς, πρέπει να κυλήσει πραγματικό αίμα.¹³⁰ Η κοινωνική επιταγή για απόλυτη εξουσία και κοινωνικό αποκλεισμό, στην οποία καθρεφτίζεται η διαλεκτική διαπλοκή διαφωτισμού και κυριαρχίας, αποτυπώνεται με τον πιο βίαιο τρόπο πάνω στους διωγμούς τους. Οι φασίστες προσωποποιούν σ’ αυτούς τον δικό τους πόθο για εξουσία μεταθέτοντας παράλληλα την ενοχή τους. ‘Στην εικόνα του Εβραίου που παρουσιάζουν στον κόσμο οι λαϊκοί εθνικιστές εκφράζεται ο δικός τους χαρακτήρας. Ορέγονται αποκλειστικά την κατοχή, την

128 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 167

129 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 277-278

130 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 169

ιδιοποίηση, την εξουσία χωρίς όρια, με κάθε τίμημα. Σταυρώνουν τον Εβραίο, στον οποίο έχουν φορτώσει αυτή την ενοχή τους και τον οποίο έχουν χλευάσει ως εξουσιαστή, επαναλαμβάνοντας ατελείωτα τη θυσία στη δύναμη της οποίας δεν μπορούν να πιστέψουν.”¹³¹

Από την άλλη τίθενται οι φιλελεύθερες διακηρύξεις για ισότητα, οι οποίες διατείνονται ότι συγκροτητικό στοιχείο για τους Εβραίους ως ομάδα αποτελούν θρησκευτικές πεποιθήσεις και παραδόσεις, χωρίς επιμέρους εθνικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά. Οι εξαγγελίες αυτές καταρρίπτονται αίφνης και αποκαλύπτουν, όπως υποστηρίζουν οι δύο συγγραφείς, το επικίνδυνο και διττό πρόσωπό τους. Η φιλελεύθερη αντίληψη της ισότητας, ως ιδέα, είναι αληθινή για τους δύο στοχαστές. Η αλήθεια της όμως απευθύνεται στην εικόνα μιας κοινωνίας αρμονικής, που δεν αναζητά τη διαφορά για να οπλίσει την οργή της. Αντίθετα, τη φιλελεύθερη θέση συμφέρει να προσλαμβάνει την ενότητα και τη συμφιλίωση των ανθρώπων ως δεδομένη, και δεν προτίθεται να προστατέψει αυτούς που δεν εξομοιώνονται με τις αρχές της κυρίαρχης κοινωνίας. Μη αποδεχόμενη στην πραγματικότητα τη διαφορά, νιώθει ευάλωτη και τρομαγμένη από τις μη αφομοιωμένες μειονότητες. “Να έμοιαζαν όλοι οι άνθρωποι μεταξύ τους, αυτό είναι ακριβώς που θα της ταίριαζε κανονικά. Θεωρεί τις πραγματικές ή φανταστικές διαφορές στίγματα, που μαρτυρούν, ότι τα πράγματα δεν έχουν προχωρήσει ακόμη αρκετά· ότι ο μηχανισμός έχει αφήσει κάτι απέξω, ότι κάτι δεν καθορίζεται εντελώς από την ολότητά της.”¹³²

Αλλά και οι αφομοιωμένοι Εβραίοι αναγκάζονταν, σε μια συνθήκη φιλελεύθερης ισότητας, να αποποιηθούν ένα κομμάτι του εαυτού τους. Ενώ κατά τα φαινόμενα εισήλθαν στην τάξη των κυρίαρχων ως ίσοι μεταξύ ίσων, στην ουσία υποτάχθηκαν πλήρως σ’ αυτούς. Αυτή είναι η αποκαλούμενη διττή σχέση της προόδου με τη βαναυσότητα και την απελευθέρωση,¹³³ βάσει της οποίας η στοιχειώδης ελευθερία των Εβραίων μπορεί να είναι συγχρόνως η γυμνή τους καταπίεση.¹³⁴

131 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 278

132 Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Minima Moralia*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 183

133 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 279

134 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 170

*Το αντισημιτικό υποκείμενο και οι Εβραίοι ως αποδιοπομπαίος τράγος*¹³⁵

Ο αντισημιτισμός, σημειώνει ο Rensmann, είναι παραπροϊόν του πολιτισμού,¹³⁶ βαθιά ριζωμένο και αδιάκοπα επαναλαμβανόμενο. Αλλάζει μορφές, μεταβάλλεται, αλλά μονίμως επιστρέφει. Όσοι καταπιεσμένοι εξαπατήθηκαν από την ταξική κοινωνία, αυτοί που ακόμη περιμένουν την εκπλήρωση της υποσχόμενης ευτυχίας, πρέπει να ασκήσουν οι ίδιοι καταπίεση για να εκτονωθούν. Προκαλούν σε άλλους τα οδυνηρά τραύματα που υπέστησαν από την επώδυνη και ανολοκλήρωτη εκπολιτιστική διαδικασία, προκειμένου να εκφορτίσουν τη λύσσα τους. Οι Εβραίοι είναι εκείνοι που τους θυμίζουν τη γη της επαγγελίας. Χωρίς εξουσία οι ίδιοι, έχοντας μόνο πρόσβαση στο παραχωρημένο από τον φιλελευθερισμό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, επισύρουν την οργή, ακριβώς γιατί η ευτυχία χωρίς εξουσία είναι πραγματική ευτυχία, και γι' αυτό καθίσταται ανυπόφορη ως ιδέα.¹³⁷

Η αντισημιτική ψευδαίσθηση βρίσκει το πλέον πρόσφορο έδαφος να εκδηλωθεί, ούσα σε διαλεκτική σχέση με μια κοινωνία παρακμής, βίας και αδιαφορίας, και το αντισημιτικό λαϊκό κίνημα στρώνει τα θεμέλιά του. Ο αντισημίτης, για τους Horkheimer και Adorno, δεν έχει στην πραγματικότητα τίποτα να κερδίσει. Η καταστροφικότητά του δεν πηγάζει από κανένα ωφελμιστικό κίνητρο, δεν αποσκοπεί σε κανένα ατομικό συμφέρον, παρά είναι μια στυγνή, ισοπεδωτική μνησικακία, “η χαρά πως ούτε οι άλλοι έχουν περισσότερα”.¹³⁸ Εκεί που η ορθολογικότητα συνδέεται με την κυριαρχία, τα ορθολογικά επιχειρήματα δεν επαρκούν. Ο αντισημιτισμός αποκρύπτει την έλλειψη οποιουδήποτε σκοπού πίσω από υποτιθέμενους

135 Στη δεύτερη θέση των *Στοιχείων του Αντισημιτισμού* οι Εβραίοι ορίζονται εν μέρει ως αποδιοπομπαίος τράγος (όπως θα δούμε στη συνέχεια, εντοπίζουμε δύο διαστάσεις, είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος και δεν είναι), γιατί είναι το θύμα που επιλέγεται από τους πολιτισμένους για να μεταθέσουν το τραύμα τους. Το σημείο αυτό εγείρει μια διπλή κριτική. Από τη μία, έρχεται σε αντίθεση η θέση αυτή με τη θεώρηση των Adorno και Horkheimer του αντισημιτισμού ως ενός ιδιαίτερου φαινομένου, που καλείται να απαντήσει συγκεκριμένα στο γιατί οι Εβραίοι. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η ανάλυση του ανθρώπινου πράττειν ως αποτέλεσμα παθητικών και ασυνείδητων σε μεγάλο βαθμό διαδικασιών, εγείρει ερωτήματα σχετικά με την αυτενέργεια και την ευθύνη των ίδιων των υποκειμένων. Βλ. Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 290-291

136 Jonathan Judaken, *Blindness...*, ό.π., σ. 186

137 Μαξ Χορκχάιμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 283-284

138 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 171

ορθολογικούς. Όταν η λογικότητα μιας κοινωνίας βασίζεται κατά απόλυτο τρόπο στην εξουσία και τη δύναμή της, τόσο η ίδια όσο και τα μέλη της βυθίζονται στην παράνοια, καταδιώκοντας όσους στα μάτια τους εκπροσωπούν την ελευθερία.

Το αντισημιτικό υποκείμενο δεν είναι πραγματικά υποκείμενο· έχει αυτοθανατωθεί. Έχει απολέσει την ανθρωπιά του, άρα η υποκειμενικότητά του έχει κι αυτή εξαλειφθεί. Δεν υπάρχει χώρος για ενσυνείδητο πράττειν, ούτε για αληθινή εμπειρία, παρά μόνο ασύμφορο μίσος για τον φαντασιακό Άλλο που καταλήγει σε δολοφονικά πογκρόμ. Για τον αντισημίτη όλοι οι Εβραίοι είναι το ίδιο: τίποτα άλλο παρά Εβραίοι.¹³⁹ Επιλέγονται ως το κατάλληλο θύμα του, πάνω τους μπορεί να εξαπολύσει την μανία του, να επιστρέψει στο φυσικό, στην ωμή βία.¹⁴⁰ Η δίψα του για καταστροφή είναι αποτέλεσμα των οικονομικών και σεξουαλικών ματαιώσεων, του ανικανοποίητου της ηδονής.¹⁴¹ “Βγαίνουν για λεηλασία και σκαρώνουν γι’ αυτή μια μεγαλόσχημη ιδεολογία, μωρολογούν για τη σωτηρία της οικογένειας, της πατρίδας, της ανθρωπότητας”.¹⁴² Έτσι γνωρίζει ικανοποίηση ο αντισημίτης. Εκεί που η τυφλότητα καταλαμβάνει τα πάντα,¹⁴³ η δολοφονική πράξη γίνεται αυτοσκοπός.

Όμοια με τη δεύτερη, αναδεικνύεται και στην τρίτη θέση πώς ο αστικός αυτή τη φορά αντισημιτισμός, διαλέγει τον Εβραίο ως αποδιοπομπαίο τράγο, με διαφορετικούς όμως τρόπους και επωφελούμενος μια συγκεκριμένη οικονομική συνθήκη: τη μεταμφίεση της κυριαρχίας σε παραγωγή. Οι Εβραίοι δεν δύναντο να κατέχουν μέσα παραγωγής, και γι’ αυτό ήταν εγκλωβισμένοι γενιές ολόκληρες στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Ανέκαθεν αποκομμένοι από την κοινωνία, για να γίνουν δεκτοί έπρεπε να αποδεχθούν προνόμια έναντι των υπόλοιπων Εβραίων και να ενστερνίζονται έστω και σιωπηλά την υποδούλωσή τους. “Δεν τους επέτρεψαν να ριζώσουν και γι’ αυτό τους κατηγορούσαν ως ξεριζωμένους”.¹⁴⁴ Πάντα εξαρτώνταν από τους

139 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 286

140 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 279

141 Εδώ συνομιλούν για άλλη μια φορά η κριτική της πολιτικής οικονομίας με την ψυχανάλυση. Η οικονομία συναντά την ανοιχτή πληγή των ανικανοποίητων σεξουαλικών ορμών και υποστασιοποιεί το ακρωτηριασμένο σε ένα δεύτερο επίπεδο, αυτή τη φορά κοινωνικά. Βλ. Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 173

142 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 282-283

143 *Αυτ.*, σ. 283

144 *Αυτ.*, σ. 287

ηγεμόνες ή το κράτος στο οποίο παρείχαν τις υπηρεσίες τους, και όσο τους ήταν χρήσιμοι λάμβαναν και την ανάλογη προστασία. Εντός αυτής της συνθήκης, λαμβάνει χώρα αυτό που ονομάζεται από τους δύο συγγραφείς ως κοινωνικά αναγκαίο ψεύδος· αντί για τη σφαίρα της παραγωγής, υπεύθυνη για την εκμετάλλευση θεωρείται η σφαίρα της κυκλοφορίας. Ο αστός αυτοανακηρύσσεται παραγωγός ενώ δεν είναι τίποτα περισσότερο από άρπαγας. ‘Γι’ αυτό φωνάζουν: πιάστε τον κλέφτη! και δείχνουν τον Εβραίο. Είναι πράγματι ο αποδιοπομπαίος τράγος, όχι μόνο για επιμέρους ελιγμούς και μηχανορραφίες, αλλά υπό την ευρεία έννοια ότι του φορτώνουν την οικονομική αδικία ολόκληρης της τάξης’.¹⁴⁵ Αυτοί που ταύτισαν το όνομά τους με την πρόοδο δέχονται πλέον την οργή όσων υποβιβάστηκαν ταξικά από την ιστορία. Η ειρωνεία βέβαια της τελευταίας, είναι ότι ο Εβραίος διώκεται ακριβώς τη στιγμή της καπιταλιστικής μετάβασης κατά την οποία ξεπέφτει κοινωνικά και οικονομικά. Για όλους αυτούς τους λόγους, όπως το θέτουν οι Horkheimer και Adorno, ‘το εμπόριο δεν ήταν το επάγγελμά του, ήταν η μοίρα του’,¹⁴⁶ και το μίσος εναντίον τους ψεύδεται ως αναγκαία επίθεση.

Η ενσωμάτωση του αντι-ιουδαϊσμού και ο αντισημιτισμός ως μοντέρνο φαινόμενο

Διαβάζοντας την ανθρώπινη ιστορία, οι Horkheimer και Adorno σημειώνουν πως το μίσος εναντίον των Εβραίων ανέκαθεν συμβάδιζε με την κατηγορία ότι αυτοί ‘είχαν φονεύσει τον Χριστό’. Παρότι ο αντισημιτισμός θεωρείται από τους ίδιους μοντέρνο φαινόμενο, εντοπίζουν τις ρίζες του στα βάθη της ιστορίας και τις συσχετίζουν άμεσα με το αντι-ιουδαϊκό μίσος, ανάγοντάς τον έτσι σ’ ένα υποπροϊόν του πολιτισμού.¹⁴⁷ Οι συνεχείς διώξεις και εκτοπισμοί τους, πέραν της άνωθεν κατηγορίας, είχαν και μια άλλη ψυχοκοινωνική χρησιμότητα: επέβαλαν, συνειδητά ή ασυνειδητά, την ιστορική ταύτιση του Εβραίου με τον ξένο, τον Άλλο,

145 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 286

146 *Αυτ.*, σ. 289

147 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 158

επιδρώντας με αυτό τον τρόπο καταλυτικά στην ενδυνάμωση της συνοχής της μάζας και τον σχηματισμό της ταυτότητάς της. Η συλλογική ανάγκη για εκτόνωση των εχθρικών συναισθημάτων κατά μιας μειονότητας καθίσταται δομικά αναγκαία για να μετασχηματιστεί η μάζα σε μια ενότητα,¹⁴⁸ και ιστορικά οι Εβραίοι επιλέγονταν ως το πλέον κατάλληλο θύμα για αυτόν τον σκοπό.

Σε ένα εσώτερο θρησκευτικό επίπεδο, οι δύο στοχαστές ακολουθούν και διευρύνουν την ανάλυση του Freud για τον θρησκευτικό αντισημιτισμό και τη διαμάχη μεταξύ της θρησκείας του υιού (χριστιανισμός) και της θρησκείας του πατέρα (ιουδαϊσμός).¹⁴⁹ Η θρησκευτική προέλευση του αντισημιτισμού είναι το μίσος των χριστιανών για τους οπαδούς της πατρικής θρησκείας. Το μίσος αυτό θρέφεται ακριβώς από το γεγονός ότι οι ίδιοι θυσίασαν τον Λόγο και εκπνεύματισαν την ειδωλολατρία μέσα από την πίστη τους στην ενσάρκωση του θεανθρώπου. Η προσπάθειά τους να ξεφύγουν από τον φόβο μέσω της θρησκείας τους οδήγησε σε άλογη πλάνη, έκαναν το απόλυτο να φαίνεται πεπερασμένο και το αντίστροφο. “Ο Χριστός, το ενσαρκωμένο πνεύμα, είναι ο θεοποιημένος μάγος. Ο αυτοκατοπτρισμός του ανθρώπου μέσα στο απόλυτο, η εξανθρώπιση του θεού μέσω του Χριστού, είναι το *πρώτον ψεύδος*. Η πρόοδος πέρα από τον ιουδαϊσμό εξαγοράστηκε με τον ισχυρισμό πως ο άνθρωπος Ιησούς ήταν θεός. Ακριβώς το στοχαστικό στοιχείο του χριστιανισμού, η εκπνεύματιση της μαγείας, είναι υπεύθυνη για τη συμφορά.”¹⁵⁰ Γι’ αυτό οι Ιουδαίοι μισούνται από τους χριστιανούς “ως αυτοί που τα ξέρουν καλύτερα”.¹⁵¹ Πλέον καταδικάστηκαν στον πόνο και τη συμφορά επειδή, προκειμένου να ξεφύγουν από τον άμεσο φόβο, αντί να θυσιάσουν κι αυτοί τον Λόγο, οργάνωσαν τη ζωή τους μέσα από το τελετουργικό της θυσίας καθιστώντας και αυτήν ορθολογική.

Στους μοντέρνους καιρούς, η πίστη έχει χάσει το περιεχόμενό της και ο αντι-ιουδαϊσμός δεν

148 *Αντ.*, σ. 159

149 *Αντ.*, σ. 178

150 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 291-292

151 *Αντ.*, σ. 294

μπορεί να κινητοποιήσει πλέον τις μάζες. Αυτό, για τους Horkheimer και Adorno, το γνωρίζουν καλά οι εκπρόσωποι του λαϊκο-εθνικού αντισημιτισμού που στοχεύουν στην καθαρότητα της φυλής. Γνωρίζουν, όμως, παράλληλα, ότι και τα στερεότυπα έχουν επιβιώσει, και το φανατικό μίσος караδοκεί για τους άπιστους Εβραίους. Η θρησκευτική εχθρότητα του παρελθόντος, ούσα σε υπολανθάνουσα κατάσταση στο συλλογικό ασυνείδητο, ενσωματώθηκε στον μοντέρνο αντισημιτισμό ως πολιτιστικό αγαθό. Το μόνο που απέμεινε από τη θρησκεία της αγάπης είναι ο αντισημιτισμός,¹⁵² και λανθάνων όπως είναι περιμένει την ιδανική ιστορική στιγμή για να ξαναγίνει κτηνώδης.

Μίμηση, παράνοια και ψευδής προβολή

Οι Horkheimer και Adorno αξιοποιούν ψυχαναλυτικές έννοιες προκειμένου να προσδιορίσουν τη συγκρότηση του υποκειμένου μέσα από την ταύτισή του με τις λειτουργίες της φύσης. Η έννοια της μίμησης που εμφανίζεται στην πέμπτη θέση των *Στοιχείων του αντισημιτισμού* αναφέρεται στην τάση του ανθρώπου να μιμείται τη φύση ως αυτό που είναι το άγριο, το αδάμαστο. Ο άνθρωπος, μιμούμενος την καταστροφική της διάσταση, εκλογικεύει τη δική του επιθετικότητα. Τόσο φυλογενετικά όσο και στην ατομική ιστορία του υποκειμένου, μέσω της παλινδρόμησης, το άτομο τείνει να επιστρέφει σε αταβιστικά κατάλοιπα. Το ενορμητικό σκέλος της ψυχής που βρίσκεται εκτός πολιτισμού, εκείνο δηλαδή το κομμάτι της προσωπικότητας που είναι κοντά στη φύση, συμβάλλει σε αυτήν τη μιμητική διαδικασία.¹⁵³

Στην πολιτισμένη κοινωνία όμως ο άνθρωπος δεν επιτρέπεται να μοιάζει στη φύση. Οι μιμητικές πράξεις επισύρουν ντροπή, γι' αυτό μαθαίνει να σκληραγωγείται απέναντί της, κοινωνικά και ατομικά, για να προλάβει οποιαδήποτε διολίσθηση ομοιάζει στα χαρακτηριστικά της. Μέσα σε αυτή την κατάσταση, ο φασισμός – αυτή η “σατανική σύνθεση Λόγου και

¹⁵² *Αυτ.*, σ. 290

¹⁵³ Η μίμηση, ωστόσο, δεν είναι από μόνη της πηγή του κακού, αλλά δύναται να είναι υγιής όταν αφορά όψεις της φύσης που καταφάσκουν στη ζωή, βλ. Μάρτιν Τζέι, *Η Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 270

φύσης” – ¹⁵⁴ εκμεταλλεύεται ακόμα και την εξέγερση της καταπιεσμένης φύσης εναντίον της κυριαρχίας, προκειμένου να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά ο ίδιος.¹⁵⁵

Οι ναζί επιζητούν αυτό που είναι κοντά στη φύση, “την περιστολή στο φυσικό”, αναζητούν το αδιαμεσολάβητο, τη γη και το αίμα. Ο Εβραίος αντιπροσωπεύει τον Άλλο, αυτόν που φέρνει μαζί του τον πολιτισμό και διαταράσσει την ισορροπία. Δεν ευνουχίζει απλά το έθνος, εισβάλλει σ’ αυτό και διαφθείρει το αδιαμεσολάβητο, τον φυσικό χαρακτήρα των εθνών που φαντασιώνονταν οι εθνικοσοσιαλιστές. Οι ναζί δεν δέχονται σε ψυχικό επίπεδο ότι υπάρχει Άλλος, “η ύπαρξη και μόνο του άλλου είναι σκάνδαλο”.¹⁵⁶ Πρέπει να προξενήσουν στον Εβραίο ό,τι χρειάζεται για να μοιάσει με τα αποτρόπαια σύμβολά τους. Σ’ αυτό κρύβεται μεταμφιεσμένη η “παλαιά λαχτάρα για τα κάτω, για την άμεση ένωση με την περιβάλλουσα φύση, με τη γη και τη λάσπη”.¹⁵⁷ Ταυτιζόμενος με το απαγορευμένο ο αντισημίτης παραδίδεται στην απαγορευμένη ηδονή. “Θυμός, γλευασμός και φαρμακωμένη μίμηση είναι κατά βάθος το ίδιο. Το νόημα της φασιστικής τυπολατρίας, της φασιστικής πειθαρχίας, των στολών και ολόκληρου του φαινομενικά ανορθολογικού μηχανισμού είναι να καθιστά δυνατή τη μιμητική συμπεριφορά. Τα επινοημένα σύμβολα, τα οποία προσιδιάζουν σε κάθε αντεπαναστατικό κίνημα, οι νεκροκεφαλές και τα κουκουλώματα, η βάρβαρη τυμπανοκρουσία, [...] είναι επίσης απομίμηση μαγικών πρακτικών, η μίμηση της μίμησης”.¹⁵⁸ Η αλλοτριωμένη κοινωνία, που προηγουμένως απομακρύνθηκε από τη φύση για να κυριαρχήσει μετέπειτα πάνω της, εξασφαλίζοντας την αυτοσυντήρηση των μελών της από την απειλή της τελευταίας, μετατρέπεται πάντα πάλι σε απλή φύση. Οι Εβραίοι, ενώ συμμετείχαν στη διαδικασία του πολιτισμού, συμφιλώθηκαν με τη φύση. Ήραν τη μαγεία μέσα από την τελετουργία, χωρίς να ξεπέσουν στη μυθολογία. Γι’ αυτό, μας λένε οι Horkheimer και Adorno, θεωρούνται την ίδια στιγμή οπισθοδρομικοί και προηγμένοι, έξυπνοι και ανόητοι. Πάνω απ’ όλα όμως θεωρούνται ένοχοι

154 Μαξ Χορκχάμερ, *Η έκλειψη...*, ό.π., σ. 152

155 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 303

156 *Αυτ.*, σ. 300

157 *Αυτ.*, σ. 302

158 *Αυτ.*, σ. 303

για όσα πριν απ' όλους άφησαν πίσω, "την τάση να αποπλανώνται από τα κατώτερα πράγματα, την επιρρέπεια προς το ζώο και τη γη, την εικονολατρία"¹⁵⁹ – και για όλα αυτά οι αντισημίτες επιζητούν διακαώς την τιμωρία τους.

Στην έκτη θέση των *Στοιχείων του αντισημιτισμού*, μια εκ των σημαντικότερων της έκθεσης,¹⁶⁰ οι δύο στοχαστές της Κριτικής Θεωρίας πραγματεύονται την έννοια της ψευδούς προβολής ως αντίθετη και συμπληρωματική παράλληλα της μίμησης, αναδεικνύοντας τις κοινωνικές και ψυχολογικές της προεκτάσεις στην αντισημιτική κοινωνία. Και οι δύο έννοιες, κατά αντίστροφο τρόπο, σχετίζονται με την ταύτιση του υποκειμένου και τη διαδικασία συγκρότησής του. Η μίμηση αφορά το πώς ο εξωτερικός κόσμος επιδρά στο υποκείμενο καλώντας το να τον μιμηθεί, ενώ η προβολή εκκινά από το ένδον του ατόμου και ταυτίζεται με τα εξ' ιδίων προβληθέντα στον περιβάλλοντα κόσμο. Η προβολή είναι κι αυτή ένας μηχανισμός άμυνας του Εγώ. Τα αρνητικά συναισθήματα του υποκειμένου και οι δικές του παρορμήσεις αποδίδονται στο αντικείμενο, το οποίο επιλέγεται αυτόματα μ' αυτόν τον τρόπο ως το μελλοντικό θύμα. Αυτό το τελευταίο ορίζεται ως απειλή, ως διώκτης, ακριβώς γιατί το υποκείμενο που πραγματοποιεί την προβολή δεν μπορεί να ξεχωρίσει στο αντικείμενο "το δικό του και το ξένο μερίδιο".¹⁶¹ Εδώ εντοπίζεται μια βασική κοινωνική διαδικασία της διαλεκτικής του διαφωτισμού που βασίζεται στο ταυτιστικό σκέπτεσθαι, κατά την οποία ο άνθρωπος υποτάσσει τη φύση με σκοπό την αυτοσυντήρησή του. Το ίδιον Αυτό μετατρέπεται σε Αυτό του άλλου,¹⁶² η απειλή που νιώθει το άτομο από τη δική του φύση αποκωδικοποιείται ως κακή πρόθεση του αντικειμένου και το Εγώ καταφέρνει να διασωθεί στρέφοντας όλη την επιθετικότητά του προς το ξένο.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε, κάπως παρενθετικά στο σημείο αυτό, τη διάκριση που κάνουν οι Horkheimer και Adorno ανάμεσα στην ελεγχόμενη και την ψευδή προβολή. Ο άνθρωπος,

159 *Αντ.*, σ. 305

160 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 306

161 Μαξ Χορκχάιμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 307

162 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 184

όταν στοχάζεται για τον εαυτό του, μαθαίνει να ξεχωρίζει τις δικές του από τις ξένες σκέψεις. Η ελεγχόμενη προβολή σχετίζεται με αυτή τη διαδικασία, λαμβάνει χώρα μέσα στο υποκείμενο και είναι ευθύνη του ίδιου να ανακόψει το χάσμα που μπορούν οι αισθήσεις να δημιουργήσουν. Αυτό που πρέπει να επιτευχθεί είναι η συμφιλίωση του υποκειμένου με το αντικείμενο, και μόνο μέσα από τη διαμεσολάβηση καθίσταται η συμφιλίωση αυτή δυνατή, μέσα από τη “στοχαστικά μελετημένη αντίθεσή τους”.¹⁶³ “[Το εγώ] αν εξαντλείται, θετικιστικά, στην καταγραφή των δεδομένων χωρίς το ίδιο να δίνει, τότε συρρικνώνεται σε σημείο, και αν σχεδιάζει, ιδεαλιστικά, τον κόσμο μέσα από την αθεμελίωτη αρχή του εαυτού του, τότε εξαντλείται σε άκαμπτη επανάληψη. Και τις δύο φορές παραδίδει το πνεύμα του. Μόνο στη διαμεσολάβηση, κατά την οποία το μηδαμινό δεδομένο των αισθήσεων κάνει τη σκέψη να αναπτύξει όλη την παραγωγικότητα για την οποία αυτή είναι ικανή [...] ξεπερνιέται η άρρωστη μοναξιά που διέπει ολόκληρη τη φύση”.¹⁶⁴ Η συνειδητή προβολή είναι προϊόν της αυτοσυνείδητης εργασίας της σκέψης, και ο αναστοχασμός μέσα στην προβολή είναι η νίκη του Λόγου έναντι της παράνοιας.

Για τους Horkheimer και Adorno, η συμφιλίωση είναι η ύψιστη έννοια του εβραϊσμού. Το μίσος είναι το αρνητικό της συμφιλίωσης, διότι μέσα από την καταστροφή οδηγεί στην ένωση με το αντικείμενο.¹⁶⁵ Αυτό που αντανακλά η εικόνα των ηττημένων Εβραίων, ανεξάρτητα από τη δική τους πραγματικότητα, είναι ακριβώς το ποθητό που η κυριαρχία θέλει να μετατρέψει σε μισητό και να καταστρέψει: την ευτυχία χωρίς εξουσία, τη θρησκεία χωρίς τον μύθο.¹⁶⁶ Επειδή οι αντισημίτες δεν μπορούν να πραγματώσουν τη συμφιλίωση αναλαμβάνουν να μετατρέψουν τον κόσμο σε επίγεια κόλαση. Αυτό που τους λείπει στο επίπεδο της προβολής είναι η απώλεια του στοχασμού μέσα σ’ αυτήν, εκεί έγκειται η παράνοιά της και αυτό είναι που πρέπει να καταδειχθεί, για να καταλήξει σε μια ριζική αυτοκριτική του Λόγου.

163 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 310

164 *Αυτ.*, σ. 309

165 *Αυτ.*, σ. 325

166 *Αυτ.*, σ. 324-325

Το Υπερεγώ ασκεί πίεση στο Εγώ προκειμένου να αδειάσει τις επιθετικές του τάσεις στον εξωτερικό κόσμο. Ο αλλοτριωμένος εαυτός, μέσα από τη νοσηρή ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου και την αδυναμία διάκρισής τους, αδυναμία που εκπορεύεται από την έλλειψη του αναστοχασμού και την κυριαρχία εντός του των στερεότυπων σχημάτων σκέψης, προβάλλει τη δυστυχία του στο αντικείμενο και εκτονώνεται είτε φαντασιακά είτε πραγματικά. Το άτομο έρχεται στην ουσία αντιμέτωπο με τη δική του πτώση, και ο περιβάλλον κόσμος και τα προϊόντα της προβολής του είναι η καλύτερη αφορμή για την παράνοιά του. Αφού ενδύει τον εξωτερικό κόσμο με τις παρανοϊκές του σκέψεις, πλάθοντας τα πάντα κατ' εικόνα και ομοίωση,¹⁶⁷ τον καθιστά αντικείμενο των τυφλών σκοπών του. Ο παρανοϊκός είναι απόλυτα, στυγνά ορθολογικός μέσα στην παράνοιά του.

Ο κοινός παρονομαστής ανάμεσα στην αντικειμενοποιητική σκέψη και τη νοσηρή είναι η "αυθαιρεσία του ξένου προς το πράγμα υποκειμενικού σκοπού",¹⁶⁸ που σφραγίζεται από την έλλειψη στοχασμού και υλοποιείται μέσα από τη βία. Αυτά είναι τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία ξαναξεσταίνεται η αντισημιτική μηχανή για να οδηγήσει στην καταστροφή. Σε αντίθεση με την ατομική προβολή του παρανοϊκού, που θεωρείται απόκλιση από την πραγματικότητα, στην προβολή του φασιστικού παρανοϊκού συστήματος η αρρώστια συμφωνεί με την πραγματικότητα, καθορίζεται ως λογική νόρμα από την πολιτική των ναζί και η υγιής απόκλιση από αυτήν χαρακτηρίζεται ως νοσηρή.¹⁶⁹ "Ο απόλυτος ρεαλισμός της πολιτισμένης ανθρωπότητας, ο οποίος κορυφώνεται στο φασισμό, είναι μια ειδική περίπτωση του παρανοϊκού παραληρήματος, που ερημώνει τη φύση και τελικά τους ίδιους τους λαούς. Σε εκείνη την άβυσσο της αβεβαιότητας, την οποία κάθε πράξη αντικειμενοποίησης πρέπει να γεφυρώσει, φωλιάζει η παράνοια".¹⁷⁰

Από τη στιγμή, λοιπόν, που δεν υπάρχει το σκέπτεσθαι με τον εαυτό και για τον εαυτό, η

167 *Αυτ.*, σ. 311

168 *Αυτ.*, σ. 315

169 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 187

170 Μαξ Χορκχάιμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 315

διαδικασία τις σκέψης αδυνατεί να προβεί σε αμερόληπτες αξιολογικές κρίσεις, και ο προβάλλον εαυτός εμμένει στα δικά του παρανοειδή σχήματα, σε απόλυτες αξιώσεις και παγιωμένες κρίσεις. ‘Το πραγματικά τρελό βρίσκεται στην απαρασάλευτη πίστη, στην ανικανότητα της σκέψης γι’ αυτή την αρνητικότητα, στην οποία, σε αντίθεση προς την παγιωμένη κρίση, συνίσταται κατά βάθος η σκέψη. Η παρανοϊκή υπερσυνέπεια, η κακή απεραντοσύνη της πάντοτε-ίδιας κρίσης, είναι μια έλλειψη συνέπειας της σκέψης’.¹⁷¹ Έτσι, κυριαρχεί μονάχα η αυθαιρεσία της προβολής, και, όπως άλλωστε αρέσκονται να κάνουν τα σκοτεινά συστήματα, επενδύουν τον εξωτερικό κόσμο με τις δικές τους παρανοϊκές ιδέες και τις μοιράζονται στις κλειστές ομάδες τους επειδή φοβούνται να τις πιστεύουν μόνοι τους.

Στον αστικό τρόπο παραγωγής, το βασίλειο της ελευθερίας και της μόρφωσης¹⁷² το έχει καταλάβει η ψευδής προβολή και η ημιμόρφωση, η οποία καμώνεται ως αλήθεια. ‘Η παράνοια είναι το σύμπτωμα του ημιμορφωμένου’.¹⁷³ Αυτός θέλει να δυσφημήσει το πνεύμα και την εμπειρία επειδή νιώθει αποκλεισμένος από αυτά. Πλέον υπάρχει μόνο η αδιαμεσολάβητη ταύτιση με το στερεοτυπικό σκέπτεσθαι, η σκέψη μειώνεται σε γνώσεις και εκπραγματίζεται χάριν της πολιτισμένης κοινωνίας, ο Λόγος εκλείπει. Η πραγματική χειραφέτηση δεν συμβαδίζει με τον διαφωτισμό του πνεύματος. Στις συνθήκες ώριμου καπιταλισμού, η κουλτούρα εκφυλίζεται σε εμπόρευμα, η ζωή οργανώνεται κατά τις επιταγές των ιδίων συμφερόντων με απόλυτο σκοπό τη διαιώνιση της κυριαρχίας, η ημιμόρφωση γίνεται αντικειμενικό πνεύμα. Για τους Adorno και Horkheimer, μόνο αν η σκέψη απελευθερωθεί από την κυριαρχία θα μπορέσει η κοινωνία να κινηθεί αντίθετα από την ψευδή προβολή για να οδηγηθεί προς μια ατομική και κοινωνική χειραφέτηση. ‘Η αλλαγή κατεύθυνσης εξαρτάται από την ικανότητα των κυριαρχουμένων να γίνουν κύριοι του εαυτού τους ενόψει της απόλυτης παράνοιας και να την αναχαιτίσουν. [...] Θα ήταν ένα βήμα εξόδου από την αντισημιτική κοινωνία, η οποία εξωθεί τόσο τον Εβραίο όσο και τους άλλους στην αρρώστια, προς μια

171 *Αντ.*, σ. 317-318

172 *Αντ.*, σ. 319

173 *Αντ.*

κοινωνία ανθρώπινη. Ένα τέτοιο βήμα θα εκπλήρωνε ταυτόχρονα και το φασιστικό ψέμα ως τον αντίλογό του: το εβραϊκό ζήτημα θα αποδεικνυόταν πράγματι ως καμπή της ιστορίας. Υπερνικώντας την αρρώστια του πνεύματος [...] η ανθρωπότητα θα γινόταν από γενική αντίθετη φυλή το ανθρώπινο γένος, το οποίο ως φύση είναι εντούτοις περισσότερο από απλή φύση, καθώς αποκτά επίγνωση της αυτοεικόνας”.¹⁷⁴

Το αναληθές είναι το όλον ή πώς ο αντισημιτισμός έγινε κοινωνική σταθερά

Η έβδομη θέση των *Στοιχείων του αντισημιτισμού* δεν συμπεριλαμβανόταν στην πρώτη έκδοση του 1944, παρά προστέθηκε το 1947 αφενός με αφορμή τις ευρωπαϊκές και διεθνείς εξελίξεις μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και αφετέρου ούσα συστατικό κομμάτι μιας συνολικότερης κριτικής της ύστερης βιομηχανικής κοινωνίας από τα μέλη του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας. Το ενδιαφέρον των Horkheimer και Adorno για μια ολιστική θεωρία του αντισημιτισμού διαφαίνεται ακόμα περισσότερο στην τρόπον τινά προβοκατόρικη¹⁷⁵ αυτή θέση, όπου γίνεται λόγος για “εξαφάνιση” των αντισημιτών, ενώ ο ίδιος εκλαμβάνεται ως κοινωνική παθολογία. Εδώ οι δύο συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι αντισημίτες απορροφήθηκαν στην ουσία από την ολοκληρωτική κοινωνία,¹⁷⁶ της οποίας το έδαφος έστρωσε χωρίς αμφιβολία ο φιλελευθερισμός. “Η αντισημιτική πολιτική της μπυραρίας έβγαλε στο φως το ψέμα του γερμανικού φιλελευθερισμού, από το οποίο τρεφόταν και το οποίο τελικά έθαψε”.¹⁷⁷ Στο ήδη στρωμένο έδαφος, η αντισημιτική ψυχολογία δίνει τη σκυτάλη στο αντιδραστικό πολιτικό πρόγραμμα, που περιλαμβάνει, φυσικά, ως συστατικό του μέρος την αντισημιτική πολιτική. Το

174 *Αυτ.*, σ. 325-326

175 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 278

176 *Αυτ.*, σ. 314

177 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 327

στερεοτυπικό σκέπτεσθαι, με το οποίο ο αντισημιτισμός είναι δομικά συνδεδεμένος, διαμορφώνει το μοντέλο στην πολιτική σκηνή της τυπικής δημοκρατίας. Τα ολοκληρωτικά στερεότυπα παρέχουν στην κοινωνία μια ολόκληρη δεξαμενή αντισημιτών, και αν εκραγούν οι εσωτερικευμένες και υπόγειες κοινωνικο-οικονομικές συγκρούσεις, δύνανται να οδηγήσουν αυτόματα σε έναν ολοκληρωτικό αντισημιτισμό.¹⁷⁸ Οι εκλογείς, λοιπόν, καλούνται να επιλέξουν μεταξύ δύο ολοτήτων, για τους υποψήφιους των οποίων ελάχιστα μπορεί να γνωρίζουν. Οι εκλογείς δεν κινητοποιούνται πλέον από τις αντισημιτικές παρορμήσεις τους, παρά δίνοντας την ψήφο τους στο φασιστικό ψηφοδέλτιο υπογράφουν παράλληλα την εξόντωση των Εβραίων. Οι εμπειρίες τους με Εβραίους δεν έχουν καμία απολύτως σημασία, ούτε σχετίζονται με κανέναν τρόπο με την πραγματικότητα των τελευταίων. Ο αντισημιτισμός τους δεν έχει να κάνει με ατομικές ή συλλογικές πράξεις αλλά με τις δικές τους ατομικές ή συλλογικές προβολές. Για την ακρίβεια, δουλεύει καλύτερα όταν δεν υπάρχουν Εβραίοι να ενοχλούν την αντισημιτική εικόνα του Άλλου.¹⁷⁹ Από τη στιγμή που τα κλισέ αντικαθιστούν την εμπειρία, η στερεοτυπία της σκέψης αντικαθιστά την εργασία της κατηγοριοποίησης, εκφυλίζεται η ικανότητα κρίσης και το ιδιαίτερο υπάγεται τυφλά στο καθολικό.¹⁸⁰ Η αποβλάκωση ευνοεί τον αντισημιτισμό,¹⁸¹ κατά τόσο χειμαρρώδη μάλιστα τρόπο που, οτιδήποτε αντιπροσωπεύει τη διαφορά στον κόσμο της μαζικής παραγωγής, βρίσκεται σε ζωτικό κίνδυνο· ο καθένας σφραγίζεται ως φίλος ή εχθρός.¹⁸²

Εδώ έγκειται και η θεωρητική συμβολή της ψυχανάλυσης. Η ψυχανάλυση μας διδάσκει τη δυναμική διαδικασία των συνειδητών και ασυνειδητών συγκρούσεων εντός του υποκειμένου και μεταξύ των τριών ψυχικών αρχών – του Εγώ, του Αυτό και του Υπερεγώ – . Η λιβιδινική οικονομία του ατόμου παραλληλίζεται εδώ με τη σφαίρα της οικονομίας, ρίχνοντας φως στο πώς τελικά συντελείται η επικράτηση έναντι των άλλων της πιο προηγμένης μορφής. Παρά τις

178 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 153

179 *Αυτ.*, σ. 150

180 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 196-197

181 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ. 330

182 *Αυτ.*

εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ του Εγώ και του Υπερεγώ, που επιτελεί και τον εκπρόσωπο της κοινωνικής ελεγκτικής αρχής μέσα στο υποκείμενο, το Εγώ, κρατώντας ένα κομμάτι από τη λιβιδώ, καταφέρνει να συγκρατήσει τις ορμές του, τόσο για χάρη της αυτοσυντήρησης του υποκειμένου, όσο και για να προσαρμοστεί το ίδιο στην απαραίτητη για την ελεύθερη αγορά συνεργασία του με τα άλλα υποκείμενα.¹⁸³ Στην κοινωνία του ώριμου καπιταλισμού, όμως, για να είναι το άτομο κοινωνικά λειτουργικό και οικονομικά παραγωγικό, δεν χρειάζεται να βιώνει μια ‘‘επίπονη εσωτερική διαλεκτική της ηθικής συνείδησης, της αυτοσυντήρησης και των ορμών’’.¹⁸⁴ Η καθόλα οργανωμένη κοινωνία έχει όλους τους τρόπους να ρυθμίσει τη λιβιδινική οικονομία του υποκειμένου χωρίς να χρειάζεται τις τρεις ψυχικές αρχές του. ‘‘Το ρόλο του Εγώ και του Υπερεγώ παίζουν οι επιτροπές και οι σταρ, και οι μάζες, απογυμνωμένες ακόμη και από την επίφαση της προσωπικότητας, πλάθονται πολύ πιο απρόσκοπτα σύμφωνα με τα συνθήματα και τα πρότυπα απ’ ό,τι ποτέ τα ένστικτα σύμφωνα με την εσωτερική λογοκρισία’’.¹⁸⁵ Γι’ αυτό, αν στον φιλελευθερισμό η ατομοποίηση του ατόμου ήταν αναγκαία για να μπορέσει το ίδιο να ρυθμίσει ένα κομμάτι του εαυτού του και να προσαρμοστεί στην οικονομία της αγοράς, τώρα κρίνεται απαραίτητο η καθολική και εκ των άνω διεύθυνση των μαζών να μην εμποδίζεται από την ατομοποίηση, μέσα από την οποία το άτομο δύναται να διαμορφώσει αυτόνομα τους όρους της ύπαρξής του. Όταν οι ψυχικοί θεσμοί αντικαθίστανται από τους κοινωνικούς, με φιλελεύθερο μανδύα αλλά ολοκληρωτικό περιεχόμενο, το μόνο που θεωρητικά του απομένει είναι η πειθάρχηση.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, για τους Horkheimer και Adorno η σκέψη έχει ατροφήσει σε τέτοιο βαθμό, που υποβιβάζεται σε απλό τομέα για την εκ των άνω οργάνωση των μαζών και τον καταμερισμό της εργασίας. Η κοινωνική οργάνωση και η προσαρμογή του ατόμου σε αυτήν είναι τόσο ανορθολογικές και συνάμα πιο λογικές και από τον ίδιο τον Λόγο. Η έκλειψη του Λόγου έχει ως ακραία της συνέπεια την έκλειψη του υποκειμένου. ‘‘Με την πρόοδο της

183 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 197

184 Μαξ Χορκχάμερ, Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική...*, ό.π., σ.331

185 *Αυτ.*, σ. 331-332

βιομηχανικής κοινωνίας η οποία ισχυρίζεται πως εξαφάνισε μαγικά το νόμο της εξαθλίωσης, που ήταν απόρροιά της, καταστρέφεται τώρα η έννοια που νομιμοποιούσε το όλον: ο άνθρωπος ως πρόσωπο, ως φορέας του Λόγου. Η διαλεκτική του διαφωτισμού μεταστρέφεται αντικειμενικά σε παράνοια¹⁸⁶. Η πολιτική πραγματικότητα της ύστερης βιομηχανικής κοινωνίας είναι και αυτή μια μορφή παράνοιας. Με γνώμονα ότι η έκλειψη του υποκειμένου συνεπάγεται την απόλυτη απάθειά του, είναι εύκολο να καταδειχθεί πώς οι μάζες μπορούν να οδηγηθούν σε καταστάσεις που εκ πρώτης φάνταζαν αδιανόητες. Η κοινωνική προσαρμογή και η πειθάρχηση, προωθημένη σαν η κατεξοχήν ρεαλιστική στάση, είναι το αποτέλεσμα της εξάλειψης του υποκειμένου, και είναι κατασκευασμένη απ' απευθείας από την καρδιά της βιομηχανικής κοινωνίας. Αυτό το επίτευγμα, ο θάνατος του υποκειμένου, είναι τέλεια ορθολογικό και απόλυτα τρελό. "[...] Η ίδια η ομοφωνία μεταξύ της παντοδυναμίας και της αδυναμίας είναι η αδιαμεσολάβητη αντίφαση, το απόλυτο αντίθετο της συμφιλίωσης"¹⁸⁷.

Ο φασίστας βρίσκει λοιπόν πρώτα το αντικείμενό του. Μισεί τις διαφορές, και η οργή που νιώθει γι' αυτές κυοφορεί την ορμή του εναντίον τους. Κατόπιν, στηρίζει το φασιστικό ψηφοδέλτιο που είναι φύσει αντισημιτικό, και μπαίνουν πλέον σε κίνηση όσα προηγουμένως είχαν τεθεί εκτός λειτουργίας. Η νίκη του φασιστικού προγράμματος σφραγίζεται μ' ένα διόλου ασήμαντο, παρά μάλλον φριχτό γεγονός: ενώ είναι ένα κατάφωρο ψέμα, εντούτοις εξακολουθεί να υπάρχει.¹⁸⁸ Ο αντισημιτισμός μετατρέπεται σε κοινωνική σταθερά.¹⁸⁹

186 *Αντ.*, σ. 332-333

187 *Αντ.*, σ. 334-335

188 *Αντ.*, σ. 338

189 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 199

Παραλληλία

Αφού αναπτύξαμε τα βασικά επιχειρήματα των τριών φιλοσόφων, θα επιχειρήσουμε σε ένα δεύτερο επίπεδο να τους διαβάσουμε παράλληλα, και θα προβούμε σε μια συγκριτική προσέγγιση φωτίζοντας κυρίως τα κοινά τους σημεία. Όπως είδαμε, η κοινή εμπειρία της εξορίας και το βίωμα των καταστροφικών γεγονότων του 20ου αιώνα γέννησε την ανάγκη στην Arendt και στους Adorno – Horkheimer να σκεφτούν πάνω στη νεωτερικότητα και τις πολλαπλές κρίσεις που τη συνόδευσαν. Αυτό που επιζητούσαν ήταν να μπορέσουν να κατανοήσουν το ακατανόητο. Ακατανόητο καθώς, τόσο για την Arendt όσο και για τους Horkheimer και Adorno η εξόντωση των Εβραίων δεν υποκινούνταν από κανένα ωφελμιστικό κίνητρο. Τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης δεν εξυπηρετούσαν κανέναν λογικό σκοπό, ούτε καν αυτόν της κυριαρχίας. Ο αντισημιτισμός είναι παρανοϊκός ενώ καμώνεται τον λογικό, αποκρύπτει την έλλειψη οποιουδήποτε σκοπού πίσω από δήθεν ορθολογικούς, και γνωρίζει την ικανοποίηση μόνο μέσα από το ατελείωτο μίσος.¹⁹⁰ Αναμφίβολα, η συμβολή των τριών φιλοσόφων και η επιρροή τους στις ευρύτερες θεωρητικές και φιλοσοφικές διαμάχες τις σχετικές όχι μόνο με τη νεωτερικότητα, αλλά και συγκεκριμένα με το φαινόμενο του αντισημιτισμού, είναι κομβικής σημασίας. Παρά τις βαθύτατες διαφορές στα αναλυτικά εργαλεία και τις κατηγορίες που χρησιμοποιούν, εντούτοις μπορούμε να εντοπίσουμε τη θεωρητική συγγένεια στο έργο τους σε πολλαπλά επίπεδα. Ενώ η Arendt, αρνούμενη τις ψυχαναλυτικές ερμηνείες για την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, επιχειρεί μια ιστορικο-πολιτική προσέγγιση του αντισημιτισμού, και τοποθετεί στο επίκεντρο τη σχέση που είχαν αναπτύξει οι Εβραίοι με το κράτος, οι Adorno και Horkheimer εκκινούν από κοινωνικο-ψυχαναλυτικές κατηγορίες, για να δείξουν πως δεν αρκεί η ανάλυση της συνείδησης. Γι' αυτούς, ο αντισημιτισμός πηγάζει από το ασυνείδητο. Δεν είναι το στερεότυπο που προκαλεί το σύνδρομο αλλά το αντίστροφο, το σύνδρομο δημιουργεί το στερεότυπο, καθιστώντας τον

190 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 288

αντισημιτισμό κοινωνική ασθένεια στην οποία μπορούμε μεν να διαβάσουμε τα ψυχικά αίτια, πρέπει όμως πρώτα να εξετάσουμε τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες αυτός γεννάται.¹⁹¹ Αναλύουν τη λιβιδινική οικονομία του ναζιστικού αντισημιτισμού και αποδεικνύουν πώς ο φασισμός αντικατέστησε το Εγώ με το Αυτό. Την ίδια στιγμή, η Arendt δείχνει πώς ο ολοκληρωτισμός του ναζιστικού καθεστώτος υπαγορεύθηκε από μια φιλοσοφία της ιστορίας που θυσιάζει το άτομο στους νόμους της "φύσης", όπως αυτή ερμηνεύεται από τους ναζί, προς επίρρωση και για την επικράτηση των φυλετικών θεωριών των τελευταίων.¹⁹²

Και οι τρεις αρνούνται τις μονοαιτιακές ερμηνείες του αντισημιτισμού και, παρά τα πολύ διαφορετικά θεωρητικά παραδείγματα που αναπτύσσουν για την κατανόηση του προβλήματος, αντιτίθενται στους αυστηρούς κανόνες της ιστορικής εξέλιξης και συλλαμβάνουν την ιστορία με τη μορφή θραυσμάτων και όχι λογικών συνεχειών. Η Arendt εντοπίζει τα θραύσματα εκείνα της ιστορίας, τα οποία θα σχηματοποιηθούν μετέπειτα πραγματώνοντας το ολοκληρωτικό καθεστώς. Τονίζει την ενδεχομενικότητα της ιστορίας και απεκδύεται μια ντετερμινιστική οπτική της ιστορικής εξέλιξης. Όμοια, οι Adorno και Horkheimer αναζητούν πίσω στις ρίζες του πολιτισμού, στοιχεία του αντισημιτισμού που δεν συνάδουν με κάποια λογική της ιστορίας.¹⁹³ Παρ' όλα αυτά, η φαινομενολογική μελέτη της Arendt επιμένει στην ιστορική ανάλυση και ακολουθεί τα γεγονότα της εβραϊκής ιστορίας με ξεκάθαρα βήματα. Στον αντίποδα, οι Adorno και Horkheimer δεν προσεγγίζουν το φαινόμενο γεγονοτολογικά ούτε ακολουθούν μια χρονολογική σειρά, παρότι κάνουν τον διαχωρισμό μεταξύ παλιού και μοντέρνου κόσμου.¹⁹⁴ Ακόμη, όπως είδαμε και προηγούμενα, ενώ για την Arendt ο αντισημιτισμός δεν σχετίζεται με το αντι-ιουδαϊκό μίσος, για τους Adorno και Horkheimer η θρησκευτική έχθρα απορροφάται από τη σύγχρονη εβραιοφοβία, και παρόλο που επηρεάζει ελάχιστα την αντισημιτική προπαγάνδα, γεννά τη μνησικακία εναντίον του κατασκευασμένου

191 Jonathan Judaken, *Blindness...*, ό.π., σ. 188-191

192 Lars Rensmann, Samir, Gandesha, *Understanding...*, ό.π., σ. 22-23

193 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 201

194 *Απτ.*, σ. 217

εχθρού, απέναντι στον οποίο ο αντισημίτης θεωρεί ότι κατέχει ηθικό πλεονέκτημα.¹⁹⁵

Στη μακρόχρονη ιστορία τους οι Εβραίοι ταυτίστηκαν με την έλευση της προόδου και, όπως διαπιστώνουν οι Adorno και Horkheimer, επηρέασαν κατά τέτοιο τρόπο τον πολιτισμό παίζοντας ρόλο-κλειδί στη διαλεκτική του. Για τους ίδιους, η εβραϊκή επιρροή είναι η πηγή και το αποτέλεσμα της διαλεκτικής του διαφωτισμού, καθώς θεωρείται υπεύθυνη για την μοναδική ιστορική θέση που κατείχαν και την συνακόλουθη θυματοποίησή τους. Η Arendt τοποθετεί επίσης τους Εβραίους στο κέντρο της νεωτερικότητας μέσα από την ανάλυσή της για τη σχέση τους με το κράτος. Ο Judaken σημειώνει πως και οι δύο αυτές θέσεις ενέχουν τον κίνδυνο να αναπαραχθούν αντισημιτικά μοτίβα, στα οποία αναδύεται η παρανοϊκή εικόνα του ένοχου Εβραίου. Ο ίδιος ισχυρίζεται πως τόσο η Arendt όσο και ο Adorno, στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν τον αντισημιτισμό, εμπλέκονται άθελά τους σε αντισημιτικά στερεότυπα, μέσα από τη σύνδεση που επιχειρούν των Εβραίων με τον καπιταλισμό.¹⁹⁶

Μέσα από αυτή τη σύνδεση οι Adorno και Horkheimer επικαλούνται τη θεωρία του αποδιοπομπαίου τράγου, καθώς όλα τα δεινά του καπιταλισμού φορτώνονται στους Εβραίους λόγω της σύνδεσής τους με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, στην οποία ήταν εγκλωβισμένοι, παράγοντας ένα κοινωνικά αναγκαίο ψεύδος. Από την άλλη, οι ίδιοι αναγνωρίζουν ότι, ακριβώς λόγω της ιδιαιτερότητας του αντισημιτισμού, η θεωρία του αποδιοπομπαίου τράγου δεν αρκεί για να τον εξηγήσει. Όμοια και η Arendt, συντασσόμενη εν μέρει με αυτή τη θέση, θεωρεί πως οποιαδήποτε τέτοια ερμηνεία υπεκφεύγει της σοβαρότητας του φαινομένου.¹⁹⁷

Ίσως μια από τις σημαντικότερες παραλληλίες που συναντάμε στο έργο της Arendt και των Adorno – Horkheimer είναι τα σημεία-κλειδιά της ανάλυσής τους για τον αντισημιτισμό εντός του context της κριτικής τους στη νεωτερικότητα. Και οι τρεις προβαίνουν σ' έναν φαινομενικά

195 *Αυτ.*, σ. 201-202

196 Jonathan Judaken, *Blindness...*, ό.π., σ. 193-196. Ο Judaken ονομάζει αυτή την κοινή προσέγγιση "the conceptual Jew" θεωρώντας ότι, ενώ από τη μία τους εφοδίασε με κριτική ενέργεια για να σκεφτούν πάνω στον αντισημιτισμό, μέσα από αυτήν, από την άλλη, αμφότεροι παράγουν τυπολογίες του Εβραίου, αναπαράγοντας παράλληλα στερεοτυπικές κατασκευές, βλ. *Αυτ.* σ. 173

197 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 332-333

παράδοξο ισχυρισμό,¹⁹⁸ σχετικά με την ανάδυση του φονικού αντισημιτισμού: όσο ο αντισημιτισμός έφτανε στο αποκορύφωμά του, όσο γινόταν πιο βίαιος και καταστροφικός, τόσο μειωνόταν ως υποκειμενική προκατάληψη. Αυτό το παράδοξο μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως παθολογία της νεωτερικότητας, κατά την οποία η ανθρώπινη ικανότητα για κρίση έχει παραλύσει. Στη νεωτερική συνθήκη, αμφότεροι θεωρούν, η εμπειρία αντικαθίσταται από τη φαντασίωση και ο *Εβραίος* σφραγίζεται ως αντικειμενικός εχθρός.¹⁹⁹ Ως τέτοιος ορίζεται από την πολιτική της ναζιστικής Γερμανίας, μας λέει η Arendt, και όχι ως ύποπτος που επιθυμεί να την καταστρέψει. Τη θέση λοιπόν της εμπειρίας καταλαμβάνει το στερεότυπο, τη θέση της σκέψης η φαντασία. "Αντισημιτισμός είναι η φήμη που κυκλοφορεί για τους Εβραίους",²⁰⁰ γράφει ο Adorno στα *Minima Moralia*. Τρομακτική είναι η διαπίστωση, και σχετικά με την θανάτωση αυτή του υποκειμένου, πως δεν είναι η εμπειρία των μη Εβραίων με τους Εβραίους αυτή που γεννά και ενεργοποιεί τον αντισημιτισμό. Άλλωστε, ο αντισημιτισμός κέρδιζε έδαφος ακόμα και σε περιοχές που δεν ζούσαν καθόλου Εβραίοι. Ακόμα πιο τρομακτική είναι η διαπίστωση πως, το αντισημιτικό μίσος, τόσο συμπαγές και στέρεο και ταυτόχρονα τόσο μακριά από την πραγματική εμπειρία, δεν επρόκειτο ούτε να αλλοιωθεί ούτε να σταματήσει από την ίδια την πραγματικότητα.²⁰¹ Το τι έκαναν ή δεν έκαναν οι Εβραίοι δεν σχετιζόταν καθόλου με το μίσος εναντίον τους. Αντίθετα με τους Adorno και Horkheimer, βέβαια, η Arendt κάνει διάκριση ανάμεσα στα αντισημιτικά στερεότυπα των πρώτων σταδίων του μοντέρνου αντισημιτισμού και αυτού που η ίδια αποκαλεί αντισημιτική ιδεολογία. Η αντισημιτική ιδεολογία αναφέρεται στο ολοκληρωτικό context, όταν πια ο αντισημιτισμός έχει μετατραπεί σε ολοκληρωτική κοσμοθεωρία. Στα πρώτα στάδια, τα αντισημιτικά στερεότυπα σχετιζόνταν εν μέρει με την εμπειρία, λόγω της σχέσης που είχαν αναπτύξει οι Εβραίοι με το κράτος. Στον ολοκληρωτισμό όμως συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Η πραγματικότητα είναι

198 Lars Rensmann, Samir, Gandesha, Understanding..., ό.π., σ. 24

199 *Αντ.*, σ. 24

200 Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Minima Moralia*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 192

201 Lars Rensmann, Schulze Julia, The Paralysis..., ό.π., σ. 211

εκείνη που προσαρμόζεται πλέον στην αντισημιτική ιδεολογία.²⁰²

Ο μόνος τρόπος που δύναται να συσχετιστεί η ανθρώπινη εμπειρία με την αντισημιτική παράνοια αφορά την ευρύτερη πολιτική και κοινωνική διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης.²⁰³

Με αυτό δεν εννοείται παρά η εμπειρία της ατομοποίησης και της μοναξιάς, της πολιτικής απομόνωσης και του εσωτερικού και διανοητικού αυτο-εγκλωβισμού. Τόσο η Arendt όσο και οι Adorno και Horkheimer εστιάζουν στο πώς η νεωτερική συνθήκη υπονομεύει την υποκειμενικότητα και εμποδίζει την ικανότητα σκέψης και κρίσης. Αν υπό φυσιολογικές συνθήκες την πρωτοκαθεδρία για να προβεί το υποκείμενο σε αξιολογικές κρίσεις για τους συνανθρώπους του κατέχει η εμπειρία και η κοινωνική παρατήρηση, τώρα είναι η πραγματικότητα εκείνη που καλείται σε αναπροσαρμογή. Η λογική μιας ιδέας καθόλου δεν επηρεάζεται λοιπόν από την εξωτερική παρατήρηση, τα πάντα μπορούν να είναι όσο τρελά θέλουν να είναι, και το υποκείμενο μπορεί να κατασκευάζει τον κόσμο με βάση τις φαντασίες του.

Επόμενο είναι, η αδυναμία για εμπειρία να ατροφεί την αυτονομία του ατόμου. Σε μια κοινωνία παρακμής, μια μαζική κοινωνία, όπως την χαρακτηρίζουν οι τρεις συγγραφείς, το υποκείμενο απομονώνεται. Όταν η από τα πάνω οργάνωση της μοναξιάς αποσκοπεί στην κοινωνική ομογενοποίηση και πολιτική χειραγώγηση, το άτομο αρχίζει να συμμετέχει στα αντιδραστικά μαζικά κινήματα για να γεμίσει το κοινωνικό του κενό. Οι μάζες χρειάζονται έναν εχθρό και δεν αργούν να τον κατασκευάσουν.²⁰⁴ Στον κόσμο των φαντασιώσεων, το εβραϊκό ζήτημα δίνει απάντηση σε κάθε ερώτηση. Ο αντισημίτης δεν είναι ένα ενσυνείδητο υποκείμενο ικανό για εμπειρία.²⁰⁵ Το υποκείμενο έχει εξαλειφθεί στη νεωτερική συνθήκη, στην οποία τα πάντα αυτοματοποιούνται. Η μοντέρνα ορθολογικότητα για την οποία επαίρεται η κυρίαρχη ιδεολογία είναι στην πραγματικότητα, και για τους τρεις, έλλειψη σκέψης και αυτοστοχασμού. Στην

202 *Αвт.*, σ. 215

203 *Αвт.*, σ. 212

204 *Αвт.*, σ. 213-216

205 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 287

έκθεσή της για την κοινοτοπία του κακού, προϊόν της εμπειρίας της από τη δίκη του Adolf Eichmann, η Arendt σκιαγραφεί το πορτρέτο ενός ναζι διαβλέποντας παράλληλα τη θανάτωση του ίδιου του υποκειμένου. Ο Eichmann είναι το υποκείμενο που δεν σκέφτεται αλλά έχει πολύ καλή υπολογιστική ικανότητα, δεν διακρίνει κανέναν δεσμό ανάμεσα σ' αυτόν και τον άλλο, απεναντίας μπορεί να φέρει εις πέρας την εξόντωση του τελευταίου με άρτια οργανωτική ικανότητα. Δεν αναρωτιέται πώς είναι να διώκεσαι ή να προστατεύεσαι από τον εχθρό, και φυσικά δεν μπορεί να μπει στη θέση του άλλου. Δεν είναι ικανός για εμπειρία, άρα δεν είναι ικανός για κρίση και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να διακρίνει το καλό από το κακό.²⁰⁶ Αδυνατεί να σκεφτεί σε μια συγκυρία όπου η σκέψη είναι όχι μόνο επιτακτική ανάγκη, αλλά σηματοδοτεί τη νίκη της ζωής απέναντι στο θάνατο. Τα εκατομμύρια Εβραίων που έστειλε στον θάνατο ήταν γι' αυτόν απλώς υλικό προς ταξινόμηση. Οι Adorno και Horkheimer φαίνεται να συμφωνούν με αυτή τη θεώρηση. Γι' αυτούς, οι αντισημίτες έβλεπαν τους Εβραίους ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα: κάθε ζων οργανισμός έχει εκπραγματιστεί, οι Εβραίοι δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια μάζα.²⁰⁷ Η αντισημιτική παράνοια του νεωτερικού υποκειμένου δεν μπορεί παρά να βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με μια κοινωνία βίας και αδιαφορίας,²⁰⁸ στην οποία το ίδιο το υποκείμενο γαλουχείται εκχωρώντας τελικά το πιο σημαντικό κομμάτι του εαυτού του, την αυτονομία του. Το ναζιστικό καθεστώς ήταν μοναδικό στην ιστορία και ως τέτοιο πρέπει να αναλυθεί, βάσει των τριών φιλοσόφων, όμως, η νεωτερική συνθήκη και οι πολιτικές φαντασιώσεις που συνόδευσαν την εξάλειψη του υποκειμένου, αναμφίβολα προλείαναν το έδαφος για την μετέπειτα επικράτησή του.

Το ερώτημα που προκύπτει εδώ, είναι τι έχει πάρει τη θέση της εμπειρίας σε μια κατάσταση εκφυλισμού της σκέψης και πλήρους αδυναμίας κρίσης. Στο σημείο αυτό η Arendt φαίνεται να προβαίνει σε μια ιδιότυπη συμφωνία με τον Adorno και τον Horkheimer. Παρά το γεγονός ότι η ίδια απορρίπτει τις ψυχολογικές κατηγορίες, εντούτοις κάνει λόγο, στην ουσία, για μια *προβολή*

206 Χάννα Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2009

207 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 219-220

208 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 285

των αντισημιτών πάνω στο επιλεγμένο θύμα τους. Ο αντισημιτικός όχλος²⁰⁹ μισούσε τους Εβραίους επειδή προέβαλε σ' αυτούς τη δική του μιζέρια και τη δική του πραγματικότητα.²¹⁰ Πέρα από αυτό, όμως, η προβολή αυτή εξέφραζε τα δικά τους όνειρα και τις δικές τους εσωτερικές συγκρούσεις. Στην εικόνα του Εβραίου έβλεπαν τον τραπεζίτη ή τον διανοούμενο, δύο εξίσου ποθητές φιγούρες για τον αντισημίτη. Στην εικόνα αυτή, μας λένε οι Adorno και Horkheimer, αντανακλώνται όλες οι χαμένες υποσχέσεις της νεωτερικότητας: μια ευτυχισμένη ζωή χωρίς εξουσία, μια πατρίδα χωρίς σύνορα. Σε μια αντιστοιχία, η Arendt θεωρεί πως τα χρήματα χωρίς εξουσία θεωρούνται "παρασιτικά" και επισύρουν το μίσος και την οργή αυτών που δεν κατέχουν.

Όπως έχουμε ήδη δει, η έννοια της προβολής στους στοχαστές της Κριτικής Θεωρίας διακρίνεται σε ελεγχόμενη και ψευδή προβολή. Η ψευδής προβολή είναι αποτέλεσμα της έλλειψης αναστοχασμού και της αδυναμίας σκέψης για τον εαυτό και τον άλλο. Αυτό που φαίνεται τελείως ξένο στο αντισημιτικό υποκείμενο είναι στην πραγματικότητα τόσο οικείο.²¹¹ Έτσι, ο αντισημίτης δημιουργεί το "εβραϊκό ζήτημα" και ύστερα αποδίδει οποιαδήποτε κοινωνική ή και ατομική ασθένεια στο θύμα του.²¹² Η δαίμονοποίηση του Εβραίου, αυτή η αντισημιτική κοινωνική παράνοια, παρέχει την εξήγηση για όλα τα ανθρώπινα δεινά. Είναι μια "αντιμοντέρνα εξήγηση του μοντέρνου κόσμου",²¹³ στην οποία οι Εβραίοι κατηγοριοποιούνται ως πανταχού παρούσα απειλή. Ο αντισημιτισμός κατέχει πλέον την θέση του πιο παρανοϊκού εξηγητικού μοντέλου για τον μοντέρνο κόσμο, τα πάντα μπορούν να εξηγηθούν μέσα απ' αυτόν, είναι η τελική απάντηση σε κάθε ερώτηση. Για την Arendt, οι εξηγήσεις που προσφέρει

209 Ο όχλος που φωνασκεί για τον Εβραίο και ζητά να λυτρωθεί απ' αυτόν, καθρεφτίζει την κοινωνική επιθυμία να ταυτιστεί ο τελευταίος με τον καπιταλισμό. Η κυριαρχία εντοπίζει αυτή την χρησιμότητα του αντισημιτισμού και αρχίζει να επενδύει πάνω σ' αυτόν. Είναι κοινή συμφωνία και των τριών ότι ο όχλος συνδέεται με τον συναισθηματικό αντισημιτισμό, ενώ οι κυρίαρχοι, που αντιπροσωπεύουν τον ορθολογικό αντισημιτισμό, δεν είναι αναγκαία και αντισημίτες. Απλώς γνωρίζουν πώς να τον αξιοποιήσουν στρατηγικά σαν ένα πολύ αποτελεσματικό μέσο κυριαρχίας. Αυτή η διάκριση, ενδεχομένως χρήσιμη σαν αναλυτικό εργαλείο, μέσα από το παράδειγμα του ναζισμού τείνει να χάνει το νόημά της. Στη ναζιστική εξολόθρευση, είτε "συναισθηματικός" είτε "ορθολογικός" αντισημιτισμός, καμία σημασία δεν είχε. Όλα συγχωνεύθηκαν σε έναν. Βλ. Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 207-208

210 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 209

211 *Αυτ.*, σ. 210

212 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 159

213 *Αυτ.*, σ. 151

ο αντισημιτικός τρόπος σκέψης επελαύνουν σε όλα τα επίπεδα της ζωής και σπάνε τη διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού, καθιστώντας τον πέρα για πέρα ολοκληρωτικό.²¹⁴ Για τον Adorno, αν και τα αντισημιτικά στερεότυπα και οι εξηγήσεις που τα ίδια δίνουν τείνουν να επαναλαμβάνονται, εντούτοις μπορούν πάντα να εμπλουτίζονται. Ο αντισημιτισμός διατηρεί στο ακέραιο τα κλισέ του, είναι όμως άμορφος, καθώς από ρατσιστική προκατάληψη μετατρέπεται σε εξηγητικό σχήμα, και νέες φαντασίες μπορούν αενάως να προστίθενται στο εσωτερικό του.²¹⁵

Μια εξίσου σημαντική παραλληλία που συναντάμε στους στοχαστές της Κριτικής Θεωρίας και στο έργο της Arendt, είναι η κριτική τους στην τυπική και θεσμική ισότητα που εγγυάτο το μοντέρνο κράτος, ούσα μάλιστα η ίδια σε διαλεκτική σχέση με τον αντισημιτικό τρόπο σκέψης. Για την αντισημιτική κοινωνία, όπως έχουμε ήδη δείξει, οι Εβραίοι αντιπροσώπευαν τον παρία, τον ξένο. Ήταν κάτι παραπάνω από μειονότητα, ήταν ο Άλλος της ανθρώπινης ιστορίας εν γένει και είχαν προ πολλού σφραγιστεί ως εχθρός. Η αντισημιτική ιδεολογία ανέκαθεν αρνούσαν την πολλαπλότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και αφαιρούσε με απόλυτη συνέπεια την έννοια της ανθρώπινης διαφοράς και της συνακόλουθης πολυπλοκότητας του κόσμου. Ο αντισημιτισμός ήθελε – και θέλει – να τους κάνει όλους ίδιους. Όχι μόνο απέρριπτε την ανθρώπινη ποικιλία, αλλά στόχος του ήταν η κανονικοποίηση του άλλου, στόχος που συνιστά επίθεση στην ανθρώπινη διαφορά την ίδια. Η "μοντέρνα ισότητα", η οποία υποτίθεται ότι ευνοούσε τις συνθήκες προς την κατεύθυνση της εβραϊκής χειραφέτησης, στην πραγματικότητα ευνοούσε προς την εξάλειψη της ανθρώπινης διαφοράς. Ζητούμενο ήταν να οργανωθούν όλα κατά τον ίδιο τρόπο και η ετερογένεια να κανονικοποιηθεί μέσα από την αφομοίωση. Όποιος δεν κατάφερνε να αφομοιωθεί έπρεπε να μείνει εκτός κοινωνίας. Η κατάσταση αυτή έβαζε αναγκαστικά τους Εβραίους σε μια δυσάρεστη και σίγουρα πολύ επικίνδυνη θέση. Παράγοντας διχοτομήσεις όπως κανονικός και μη κανονικός, φίλος ή εχθρός, τους τοποθετούσε στο

214 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 214

215 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 162

περιθώριο της κοινωνίας σφραγίζοντας και νομιμοποιώντας παράλληλα την κοινωνική εχθρότητα εναντίον τους.²¹⁶

Στο σημείο αυτό να θυμίσουμε ότι η Arendt ασκούσε κριτική στην εβραϊκή αφομοίωση και την θεωρούσε ανταγωνιστική με την εβραϊκή χειραφέτηση. Θεωρούσε πως εκείνοι που έκαναν στην άκρη το παρελθόν και την ιστορική τους ταυτότητα, θυσίαζαν ένα κομμάτι του εαυτού τους για να αφομοιωθούν από την χριστιανική πλειοψηφία σε μία μάλιστα αντισημιτική κοινωνία.²¹⁷

Ζητούμενο, για την ίδια, ήταν οι Εβραίοι να παλέψουν για τα δικαιώματά τους ως *Εβραίοι*. Άλλωστε, είναι εμφανής η θέση που καταλαμβάνει στο έργο της ο άνθρωπος ως ενεργό υποκείμενο της ιστορίας. Η πολιτική ευθύνη των Εβραίων για την οποία κάνει λόγο, έχει ακριβώς αυτό το νόημα, την πράξη και την ενεργό δράση για να αλλάξει το υπεύθυνο πολιτικό υποκείμενο τον ρου της ιστορίας. Φυσικά, αυτό δεν αναφέρεται στην περίοδο του φονικού αντισημιτισμού και του Ολοκαυτώματος. Είναι ξεκάθαρο για εκείνη ότι οι Εβραίοι δεν μπορούσαν να κάνουν απολύτως τίποτα εκείνη τη στιγμή της ιστορίας. Αν και οι Adorno και Horkheimer βλέπουν επίσης κριτικά την αφομοίωση χαρακτηρίζοντάς την ως "δεύτερη περιτομή", δεν φαίνεται να συμφωνούν με την Arendt πως το μίσος εναντίον τους σχετιζόταν έστω και φαινομενικά με τις πράξεις τους στα αρχικά στάδια του μοντέρνου αντισημιτισμού. Στα μάτια τους οι Εβραίοι ήταν ανέκαθεν αδύναμοι, και ακόμα κι όταν ήταν προστατευόμενοι κάποιου αριστοκράτη ή ηγεμόνα, παρέμεναν αντικείμενα στο έλεος των άλλων.²¹⁸

Με βάση τα όσα έχουμε εκθέσει, είναι κοινή συμφωνία και των τριών θεωρητικών πως από τα κύρια χαρακτηριστικά του νεωτερικού παραδείγματος είναι ο διαχωρισμός του υποκειμένου από το αντικείμενο, διαχωρισμός που θολώνει τη σκέψη και παραλύει την συνολική δυνατότητα του υποκειμένου για εμπειρία και κρίση. Αντ' αυτών, στους μοντέρνους καιρούς, ολοένα εδραιώνεται η κυριαρχία του στερεοτυπικού σκέπτεσθαι, ενώ η ανεξαρτήτως σκοπού υπολογισιμότητα και οργανωτικότητα αναδεικνύονται ως τα πιο αξιόλογα ανθρώπινα ταλέντα.

216 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 204

217 *Αντ.*, σ. 203

218 *Αντ.*, σ. 205

Η περίπτωση Eichmann αποδεικνύει ακριβώς αυτό: ο άνθρωπος που δεν σκέφτεται ούτε αναρωτιέται σχετικά με τις πράξεις του είναι ανίκανος να εκθέσει τον εαυτό του στη ζώσα εμπειρία, και μαζί μ' αυτήν χάνει την ικανότητα κρίσης. Ακραία συνέπεια αυτής της έλλειψης κριτικής και αυτοκριτικής δύναται να είναι, όπως μας δείχνει η περίπτωση του, η συμμετοχή του υποκειμένου σε μια πολιτική της γενοκτονίας. Στην κοινωνική ζωή υπάρχουν λοιπόν οι κανονικοί και αυτοί που αποκλίνουν, ήτοι οι περίεργοι ή, ακριβέστερα, οι "μη – κανονικοί". Ο φασισμός ποινικοποιεί την ανθρώπινη διαφορά, και στην πολιτική σφαίρα, αυτό μεταφράζεται στη σμιτιανή διάκριση φίλου και εχθρού, όπου ο τελευταίος είναι φυσικά ο μη – κανονικός. "Η ρήση της Καινής Διαθήκης: "όποιος δεν είναι με το μέρος μου, είναι εναντίον μου" έβγαине εξαρχής από την καρδιά του αντισμιτισμού. Ανήκει στο βασικό απόθεμα της κυριαρχίας η συνήθειά της να παραπέμπει κάθε μη ταυτιζόμενο με αυτή στο στρατόπεδο των εχθρών, απλώς επειδή αυτός διαφέρει: δεν είναι τυχαίο, ότι ο όρος καθολικισμός δεν είναι παρά το ελληνικό συνώνυμο της λατινογενούς Totalitat, την οποία πραγματοποίησαν οι εθνικοσοσιαλιστές. Σημαίνει την εξίσωση των διαφορετικών, είτε της "απόκλισης" είτε του αλλόφυλου, με τον αντίπαλο. Ο εθνικοσοσιαλισμός απέκτησε και σε αυτό το σημείο την ιστορική αυτοσυνείδηση: ο Carl Schmitt όρισε την ουσία της πολιτικής ακριβώς βάσει των κατηγοριών εχθρός και φίλος. [...] Ελευθερία θα ήταν όχι η επιλογή μεταξύ μαύρου και άσπρου, αλλά η έξοδος από μια τέτοια επιβαλλόμενη επιλογή".²¹⁹ Στον αντίποδα αυτών, τόσο η Arendt όσο και οι Adorno και Horkheimer επιμένουν ότι πρέπει να προτείνουμε την ανθρώπινη πολλαπλότητα και την ετερογένεια, οι οποίες είναι άμεσα συνδεδεμένες με την ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται και να απολαμβάνει την εμπειρία του. Ορθά, η ανθρώπινη διαφορά θεωρείται αντίδοτο σε μια στερεοτυπική και ορθολογικά παρανοϊκή κοινωνία, στην οποία οι βασικότερες ανθρώπινες δυνατότητες έχουν παραλύσει.²²⁰

219 Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Minima...*, ό.π., σ. 218-219

220 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 222

Επίλογος

Εξετάζοντας τα επιχειρήματα της Arendt και των Adorno – Horkheimer παράλληλα με τις ομοιότητες και τις διαφορές τους, εντοπίζουμε και ένα ακόμη σημείο σύμπλευσης των τριών στοχαστών, που αφορά την ευρύτερη σύνδεση και συμβολή τους στην ανοικοδόμηση της πολιτικής θεωρίας και της φιλοσοφίας. Όπως έλεγε η Arendt σε μια διάλεξη με θέμα τη νεωτερική κοινωνία και τις κρίσεις της, αν κάτι μας δίδαξε ο 20ος αιώνας, είναι ακριβώς το γεγονός ότι δεν υπάρχουν γενικοί κανόνες που να μπορούν να καθορίσουν τις κρίσεις μας με σταθερότητα και ασφάλεια.²²¹ Για τον λόγο αυτό κλήθηκαν οι τρεις τους, ο καθένας από διαφορετικές αφετηρίες και προσεγγίσεις, να αναζητήσουν νέους τρόπους και εργαλεία ανάλυσης.

Η Arendt, από τη μεριά της, ακολουθεί την ιστορία του εβραϊκού λαού και τοποθετεί στο επίκεντρο τη σχέση που είχαν αναπτύξει τα πλούσια εβραϊκά στρώματα με το κράτος. Για να καταλάβει το παρόν ψάχνει πίσω στο αντισημιτικό παρελθόν και ανακαλεί γεγονότα, μνήμες, ανέκδοτα και προσωπικές ιστορίες, όπως την ιστορία της Rahel Varnhagen, της Rosa Luxembourg, του Benjamin Disraeli, ακόμα και του Adolf Eichmann.²²² Τελικά, βρίσκει τους Εβραίους πάντα κάπου μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, παρία και νεόπλουτου, έθνους και κράτους.²²³ Διακρίνει τέσσερα στάδια στη σύγχρονη εβραϊκή ιστορία. Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, οι απόλυτες μοναρχίες άρχισαν να δίνουν τη θέση τους στο έθνος – κράτος. Τα εύπορα εβραϊκά στρώματα αξιοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του εν λόγω κοινωνικού μετασχηματισμού για να χρηματοδοτήσουν τα νεοσύστατα ευρωπαϊκά κράτη. Στη συνέχεια και μετά την Γαλλική Επανάσταση, το έθνος – κράτος χρειαζόταν μεγαλύτερα κεφάλαια και, λόγω της βοήθειας που συνέχιζε να λαμβάνει από τους Εβραίους, προχώρησε στην παραχώρηση ιδιαίτερων προνομίων

221 Hannah, Arendt, *Responsibility and Judgment*, Schocken Books, New York 2003 , introduction by Jerome Kohn, σ. vii

222 Jonathan Judaken, *Blindness...*, ό.π., σ. 176

223 *Αντ.*, σ. 184

προς αυτούς. Το τρίτο στάδιο χαρακτηρίζεται από την παρακμή του έθνους – κράτους και την άνοδο του ιμπεριαλισμού. Από τη στιγμή που παίρνει τα ηνία ο ιμπεριαλισμός ακολουθεί το τέταρτο και τελευταίο στάδιο, στο οποίο οι Εβραίοι, όντας πλέον τελείως ευάλωτοι, σφραγίζονται ως αντικειμενικός εχθρός και καταδιώκονται μέχρι θανάτου.²²⁴

Ο αντισημιτισμός, λοιπόν, κάποτε ήταν μια ιδέα, ένα στερεότυπο ανάμεσα σε πολλά άλλα. Όταν τα αντισημιτικά κόμματα ανακάλυψαν τη χρησιμότητά του για τις πολιτικές τους διαμάχες, ο Εβραίος έγινε η έκφραση που αντανάκλασε τη φαντασία των αντισημιτών. Η εβραϊκότητα δεν ήταν γι' αυτούς ένα έγκλημα, το οποίο μπορεί απλώς να τιμωρηθεί, αλλά ένα ελάττωμα, μια διαστροφή. Αντίθετα από το έγκλημα, για να "απαλλαγούν" οι αντισημίτες από τη διαστροφή έπρεπε να την εξολοθρεύσουν. Επιτέθηκαν στους Εβραίους όταν η καταστατική θέση των τελευταίων βρισκόταν πλέον σε αποσύνθεση, και σε μια πραγματικότητα στην οποία η εβραϊκή εμπειρία και συμπεριφορά δεν σχετιζόταν σε κανένα απολύτως επίπεδο με τις κατηγορίες εναντίον τους. Ο αντισημιτισμός δεν ήταν πλέον προκατάληψη, θεωρούνταν κάτι "αντικειμενικό", που επεδίωκε να καταστρέψει την ίδια τη σκέψη και την κρίση. Ενδύθηκε με απαντήσεις σε κάθε πιθανή ερώτηση, φτιάχνοντας την πιο επικίνδυνη θεωρία συνομοσίας.²²⁵ Απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο, η Arendt επιμένει ότι η απάντηση ήταν και έπρεπε να είναι πολιτική. Σε αυτό το σημείο, ο Bernstein εγκυβερνά την Arendt για το ότι, παρά την κριτική που άσκησε στο λαό της σχετικά με την αδράνεια που αυτός επέδειξε μπροστά στην επικείμενη καταστροφή, η ίδια ποτέ δεν μίλησε συγκεκριμένα γι' αυτό. Αρκέστηκε σε αφηρημένες προτροπές για πολιτική δράση, όμως δεν διευκρίνισε ποιο θα έπρεπε να είναι, κατά τη γνώμη της, το περιεχόμενό αυτής, πότε και πώς θα μπορούσε να έχει απαντήσει ο εβραϊκός λαός πολιτικά.²²⁶

Όσα καταστροφικά συνέβησαν στις αρχές του 20ου αιώνα αποτελούν και για τους Adorno και Horkheimer αφετηριακό σημείο για τη σκέψη τους γύρω από τον αντισημιτισμό και τη σχέση

224 *Αντ.*, σ. 179-180

225 Lars Rensmann, Schulze Julia, *The Paralysis...*, ό.π., σ. 218

226 Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt...*, ό.π., σ. 70

του με τη νεωτερικότητα. "Στη σισύφεια πορεία του πεφωτισμένου πολιτισμού ο άνθρωπος γλυτώνει από τη δεισιδαιμονία και τις φυσικές καταστροφές, από τον φόβο του κεραυνού, για να βρεθεί εμβρόντητος μπροστά στην απειλή της βόμβας, των υλικών και ιδεατών μέσων ολοκληρωτικής κυριαρχίας και μαζικής εξόντωσης."²²⁷ Από τη σκοπιά της Κριτικής Θεωρίας, οι δύο θεωρητικοί επιχειρούν, όπως είδαμε, μια προκαπιταλιστική ερμηνεία του αντισημιτισμού εκκινώντας από τα βάθη της ανθρώπινης ιστορίας. Η ανάλυσή τους για τον αντισημιτισμό, που υπερβαίνει την αντίστοιχη του Freud, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τις μετέπειτα επιστημονικές έρευνες του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας για την αυταρχική προσωπικότητα, των οποίων και αποτελεί, τρόπον τινά, το θεωρητικό πλαίσιο.²²⁸ Για τους ίδιους, οι αντισημιτικές φαντασίες και εξηγήσεις για τον κόσμο σχετίζονται σχεδόν πάντα με τις ψυχο-κοινωνικές επιθυμίες και τα χαρακτηριστικά της αυταρχικής προσωπικότητας που αναδεικνύονται στην μοντέρνα συνθήκη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αυταρχική προσωπικότητα είναι η αποκλειστική πηγή του αντισημιτισμού, παρά περισσότερο τα εν λόγω χαρακτηριστικά πρέπει να ιδωθούν ως προϊόντα των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών.²²⁹ Στην ανάλυσή τους, οι δύο στοχαστές δίνουν την προτεραιότητα στις κοινωνικές συνθήκες έναντι των ψυχολογικών, θεωρώντας πως, πριν δούμε τα στερεότυπα που παράγουν οι συγκρούσεις του Αυτό και του Υπερεγώ, πρέπει πρώτα να δούμε το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αυτά γεννιούνται. Ο ψυχολογικός κινητήρας του στερεότυπου είναι η προβολή, μέσα από την οποία ο αντισημίτης προσωποποιεί μια εξήγηση για τις περίπλοκες κοινωνικές και ψυχολογικές αντιθέσεις της αλλοτρίωσης. Τα στερεότυπα παράγουν με τη σειρά τους τα εχθρικά αισθήματα που χρειάζονται οι μάζες για να τις συνέχουν, τα οποία εκφορτώνονται στην εκάστοτε επιλεγμένη μειονότητα. Εδώ, παρά την ιδιαιτερότητα που αναγνωρίζουν στο αντισημιτικό φαινόμενο, οι Adorno και Horkheimer βαπτίζουν τον Εβραίο αποδιοπομπαίο τράγο. Δεν είναι όμως μονάχα αυτό, γιατί μόνο στον Εβραίο ο αντισημίτης δεν αναγνωρίζει το ανθρώπινο. "Η

227 Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Minima...*, ό.π., εισαγωγή Λευτέρης Αναγνώστου, σ. 51

228 Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση...*, ό.π., σ. 145

229 Lars Rensmann, *The Politics...*, ό.π., σ. 149

αγανάκτηση για διαπραχθείσες ωμότητες μειώνεται, όσο πιο ανόμοιοι με τους κοινούς αναγνώστες είναι οι θιγόμενοι [...]. Αυτό δεν δηλώνει λιγότερα για τις ίδιες τις φρικαλεότητες απότι για τους παρατηρούντες. Ο κοινωνικά σχηματοποιημένος τρόπος του αντιλαμβάνεσθαι είναι ίσως έτσι διαμορφωμένος στους αντισημιτιστές, ώστε να μη βλέπουν τους εβραίους διόλου σαν ανθρώπους. [...] Στην καταπιεστική κοινωνία η ίδια η έννοια του ανθρώπου είναι παρωδία του “κατ' εικόνα και ομοίωση”. Έγκειται στον μηχανισμό της “παθικής προβολής” οι εξουσιαστές να αντιλαμβάνονται ως ανθρώπινο μόνο το δικό τους είδωλο κατόπτρου, αντί να αντανakλούν το ανθρώπινο ακριβώς ως το διαφορετικό. Η δολοφονία είναι τότε η προσπάθεια να παραποιείται συνεχώς η παράνοια ενός τέτοιου σφαλερού αντιλαμβάνεσθαι εμφανιζόμενη, μέσω μεγαλύτερης παράνοιας, ως λογική: ό,τι δεν ειδώθηκε ως άνθρωπος και εντούτοις είναι άνθρωπος, μετατρέπεται σε πράγμα, για να μην μπορεί πια να σαλέψει και να αντικρούσει έτσι τη μανιακή ματιά”.²³⁰ Το Ολοκαύτωμα ήταν εκείνη η τομή στην ανθρώπινη ιστορία που απέδειξε την αντίστροφη του πολιτισμού στο αντίθετό του. Όσα συνέβησαν στο Άουσβιτς είναι, για τους Adorno και Horkheimer, η απόδειξη για τα όρια του διαφωτισμού. “Αν με διαφωτισμό και πρόοδο της νόησης”, γράφει ο Horkheimer στην *Έκλειψη του λόγου*, “εννοούμε την απελευθέρωση του ανθρώπου από την δεισιδαίμονα πίστη στις δυνάμεις του κακού, σε δαίμονες και νεράιδες, στην τυφλή μοίρα – εν συντομία, την απελευθέρωση από το φόβο – τότε η καταγγελία αυτού που σήμερα ονομάζεται Λόγος είναι η μεγαλύτερη υπηρεσία που ο Λόγος μπορεί να παράσχει”.²³¹ Ο διαφωτισμός πρέπει να ανακτήσει την αυτοσυνείδησή του για να σωθεί από την αυτοκαταστροφή.

Κλείνοντας αυτή την εργασία, θα θέλαμε να σημειώσουμε το καντιανό, έμμεσο πρόταγμα του Adorno, όπως αυτό διατυπώνεται στην *Εκπαίδευση μετά το Άουσβιτς*. Απέναντι στην ετερονομία, την εξάρτηση από τους κανόνες, την τυφλή υπακοή στην κυριαρχία, και τις νόρμες που καθόλου δεν προσλαμβάνονται από το υποκείμενο, ο ίδιος προκρίνει “τη δύναμη του

230 Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Minima...*, ό.π., σ. 185-186

231 Μαξ Χορκχάιμερ, *Η Έκλειψη...*, ό.π., σ. 229

αναστοχασμού, του αυτοπροσδιορισμού, της μη-συνεργασίας".²³² Η αυτονομία είναι γι' αυτόν η μία και μοναδική αυθεντική δύναμη που εναντιώνεται στην αρχή του Άουσβιτς.²³³

232 Theodor Adorno, *Education After Auschwitz*, <https://josswinn.org/wp-content/uploads/2014/12/AdornoEducation.pdf>, σ. 4

233 *Αυτ.*

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αντόρνο, Β. Τέοντορ, *Minima Moralia*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα
2000

Άρεντ, Χάννα, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη
2009

Άρεντ, Χάννα, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Αντισημιτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς,
Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017

Άρεντ, Χάννα, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς,
Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017

Άρεντ, Χάννα, *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού – Ολοκληρωτισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς,
Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017

Γεωργίου, Θεόδωρος, *Η φιλοσοφία ως κριτική κοινωνική θεωρία*, 2001,
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20624#page/1/mode/1up>

Ιακώβου, Βίκυ, Η ανάλυση του αντισημιτισμού στον Αντόρνο, *Αξιολογικά*, τχ. 20, Νοέμβριος
2008

Κουφοπούλου, Πηνελόπη, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της Χάαννα Άρεντ*, 2003

Ράντης, Κωνσταντίνος, *Ψυχανάλυση και "Διαλεκτική του Διαφωτισμού"*, Ύψιλον 2006

Τζέι, Μάρτιν, *Η Διαλεκτική φαντασία: Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009

Χορκχάμερ, Μαξ, Αντόρνο Β. Τέοντορ, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1996

Χορκχάμερ, Μαξ, *Η έκλειψη του λόγου*, μτφρ. Θέμις Μίνογλου, Κριτική 1987

Χορκχάμερ, Μαξ, *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Έρασμος, Αθήνα 2006

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, W. Theodor, *Education After Auschwitz*, <https://josswinn.org/wp-content/uploads/2014/12/AdornoEducation.pdf>

Adorno, W. Theodor, Horkheimer, Max, *Studies in Philosophy and Political Science, Research Project on Antisemitism*, Institute of Social Research, New York 1941

Arendt, Hannah, *Essays in Understanding: 1930 – 1954*, Schocken Books, New York 1994

Arendt, Hannah, *Responsibility and Judgment*, Schocken Books, New York 2003

Arendt, Hannah, *The Life of the Mind*, Harcourt, Inc. 1978, vol. I

Arendt, Hannah, *The Jewish Writings*, Schocken Books, New York 2007

Arendt, Hannah, *The Nation*, The Review of Politics, Vol. 8, No. 1, 1946

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, USA 1979

Benhabib, Seyla, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Oxford: 2003.

Bernstein, Richard J., *Hannah Arendt and the Jewish Question*, MIT Press 1996,

Bernstein, Richard J., *The Origins of Totalitarianism: Not History, but Politics*, Social Research, Vol. 69, No. 2, Hannah Arendt's "The Origins of Totalitarianism": Fifty Years Later (Summer 2002), New School

Canovan, Margaret, *Hannah Arendt, A Reinterpretation of Her Political Thought*, Cambridge University Press, New York: 1995

Jacobs, Jack, *Horkheimer, Adorno, and the Significance of Antisemitism: The Exile Years*
<https://critantismnetwork.files.wordpress.com/2018/07/jack-jacobs-in-kettler.pdf>

Judaken, Jonathan, *Blindness and Insight: The Conceptual Jew in Adorno and Arendt's*

Post-Holocaust Reflections on the Antisemitic Question, στο Rensmann, Lars, Gandesha, Samir, *Arendt and Adorno, Political and Philosophical Investigations*, Stanford University Press, Stanford California 2012

King, H. Richard and Stone, Dan, Introduction, Richard H. King/Dan Stone, *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race and Genocide*, Berghahn Books, New York: 2007

Rensmann, Lars, Gandesha, Samir, Understanding Political Modernity: Rereading Arendt and Adorno in Comparative Perspective, *Arendt and Adorno, Political and Philosophical Investigations*, Stanford University Press, Stanford California 2012

Rensmann, Lars, Schulze, Julia, The Paralysis of Judgment: Arendt and Adorno on Antisemitism and the Modern Condition, *Arendt and Adorno, Political and Philosophical Investigations*, Stanford University Press, Stanford California 2012

Rensmann, Lars, *The Politics of Unreason, The Frankfurt School and the Origins of Modern Antisemitism*, Sunny Press, New York 2017

Shortell, Richard, Hannah Arendt on Totalitarianism, στο Richard H. King/Dan Stone, *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race and Genocide*, Berghahn Books, New York: 2007

Stoetzler, Marcel, "Anti-Semitism, the Bourgeoisie, and the Self-Destruction of the Nation-State", στο Richard King/Dan Stone, *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race and Genocide*, Berghahn Books, New York: 2007